

JOGTUDAT-KUTATÁSOK A MAGYAR JOGSZOCIOLÓGIÁBAN A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐEN I.

H. SZILÁGYI István
egyetemi tanár (PPKE JÁK)

1. Bevezetés

Az alábbi dolgozat *A magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdései* címmel indult kutatási program részeként született,¹ aminek megvalósítására 2020-ban az Nemzeti Közszolgálati Egyetem támogatásával, illetve az annak kebelében működő Információs Társadalom Kutatóintézetrel együttműködésben került sor. A kutatás első fázisa a hazai jogtudat-kutatások történetének áttekintése volt a szimbolikus kezdetként jelölhető 1967-től napjainkig terjedő időszakban, ami azonban maga is két szakaszra bontva került feldolgozásra, elválasztva a rendszerváltás előtti és az azt követő, napjainkig tartó periódust.² A tanulmány első része az utóbbi, a rendszerváltástól 2020-ig terjedő időszak első két évtizedében zajlott jogtudat-kutatások ismertetésére vállalkozik, míg a második rész fogja át a 2010-et követő periódust.³

¹ A projekt részletes bemutatására lásd: H. SZILÁGYI István: Kísérlet a magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdéseinek áttekintésére. *MTA Law Working Papers*, 2020/12. 24. <https://jog.tk.mta.hu/mtalwp/kiserlet-a-magyar-jogtudat-kutatások-elméleti-es-módszertani-kérdéseinek-áttekintésere>

² A tárgyban született korábbi kutatások, melyekre a jelen tanulmány is támaszkodik: GAJDUSCHEK György: Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018. 63–94. [a továbbiakban: H. SZILÁGYI (2018a)]; VINNAI Edina: Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat. In: BENCZE Mátyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 122–142., különösen 136–142.

³ A tanulmány második része a *Iustum Aequum Salutare* 2022/1. számában kerül megjelenésre.

A szocializmus korszakával foglalkozó korábbi tanulmányomban⁴ a hazai jogtudat-kutatások történetének periodizálása kapcsán már említésre került néhány olyan változás, amely az ismerettárgyban – vagyis a magyar társadalom szerkezetében, azon belül a magyar jogrendszerben és a társadalomnak, illetve a jogászoknak az e változások nyomán kialakuló elképzeléseiben – a rendszerváltással következett be. Kiemeltük a társadalom értékrendjének gyorsuló ütemű átalakulását, a társadalmi nyilvánosság kiszélesedését a szólás- és sajtószabadság, illetve a tömegtájékoztatás technikai feltételeinek robbanásszerű változásának eredményeként, valamint az oktatási rendszer változását, ami nyilván kihatott a szocializáció, s ezen keresztül a jogi szocializáció működésére is. Természetesen a rendszerváltás különböző aspektusainak ilyesfajta számbavétele szükségképpen példálózó lehet csupán, hiszen az egész „rendszer” változott meg, s így a berendezkedés összes strukturális eleme – egymással összefüggésben – átalakult. A felsorolás további bővítése tehát inkább csak azt a célt szolgálja, hogy ezek közül a viszonylatok közül kiemeljünk még néhányat, melyek közvetlenebbül kapcsolódnak vizsgálati tárgyunkhoz.

A plurális, többpártrendszeren alapuló képviseleti demokrácia nyilvánvalóan együtt járt az állampolgári kultúra demokratikus irányba való fejlődésével, a jogállami intézmények és értékek térhódításával. A hatalmi ágak elválasztásán alapuló kormányzati rendszer új intézmények létrehozását hozta magával, és szintén jelentős hatást gyakorolt az állampolgároknak az államhoz és az állami működéshez való viszonyára. Hasonlóan erőteljes hatásai voltak a gazdasági rend átalakulásának, az állami szabályozásokon alapuló tervgazdálkodás visszaszorulása mellett a piacgazdaság térnyerésének, hiszen ennek nem csupán a társadalmi szerkezet és differenciálódás tekintetében voltak messze ható következményei. A gazdasági rendszer átalakulása kölcsönhatásban volt a „vállalkozói ethosz”, a magántulajdon és a munka értékeinek, ezen keresztül pedig az igazságosságról és egyenlőségről alkotott társadalmi nézetek változásaival is.

Ugyancsak szóltunk már néhány olyan változásról is, amely a jogtudatra irányuló társadalomtudomány kutatások tudományszociológiai hátterét érintették. Eszmei téren a kutatás szabadságának biztosítása együtt járt a marxizmus oktrojált hegemoniája alóli felszabadulással, és – részben ennek következményeként – új társadalomtudományi diszciplínák megjelenésével. Az egyetemi képzés szerkezetének átalakulásával és kapacitásának kibővülésével párhuzamosan megnövekedett a társadalomtudományi kutatóhelyek száma is. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a például a '90-es években, amíg a politikai közvéleménykutatás és a gazdasági piacutatók terén jelentősen növekedett a magánszférában működő kutatásra specializálódott cégek száma, addig az empirikus társadalomtudományi alap kutatások jelentős forráshiánnyal küszködtek.

Szem előtt kell tartanunk továbbá, hogy az értékek, a kultúra, a politikai és a gazdasági rendszer nem egy csapásra és véglegesen alakultak át a rendszerváltáskor, hanem

⁴ H. SZILÁGYI István: Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás előtt. *Iustum Aequum Salutare* 17. évf., 2021/1. 27–62. Ennek előtanulmányaiaként ld. FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. In: H. SZILÁGYI (2018a) 19–62.; Balázs FEKETE – István H. SZILÁGYI: Knowledge and Opinion about Law (KOL) Research in Hungary. *Acta Juridica Hungarica. Hungarian Journal of Legal Studies*, 58. évf., 2017/3. 326–358.

az elmúlt harminc évben további jelentős változásokon mentek keresztül. Ez indokolja, hogy a következő eszmetörténeti áttekintésben nagyjából évtizedes bontásban kíséreljük meg rekonstruálni a magyar lakosság jogtudatának, illetve az arra vonatkozó tudományos reflexiók alakulását.⁵ Érdeemes megjegyeznünk, hogy az ismertetésbe bevont társadalomtudományi kutatások egy része – a kutatási tárgy összetettsége folytán – tudományszociológiai szempontból nem feltétlenül minősíthető „jogszociológiaiak”, de inkább vállaltam a bővebb merítéssel járó önkényesség ódiúmát a teljességre törekvés kedvéért.

Mielőtt a kutatások részletező bemutatásába kezdenénk, előljáróban arra a kérdésre kellene még választ keresnünk, hogy mi a magyarázata a jogtudat-kutatások rendszer-váltást követő két évtizedben – az 1990–2010 közötti periódusban – bekövetkezett átmeneti visszaesésének.

Elsőként a kutatás személyi háttérében bekövetkezett változásokat említhetjük. A jogtudat-kutatásokban korábban résztvevő tudósok egy részét felszívta a politika (pl. Kulcsár Kálmán), mások pedig külföldi kutatóhelyekre tették át működésüket (pl. Sajó András), s ezzel egyidőben egy generációváltásra is sor került. A jogszociológia művelőinek e fiatalabb csoportja azonban egy sajátos helyzetben találta magát, mivel a jogászképzés '90-es években bekövetkezett robbanásszerű növekedése – az évtized közepén négy új jogi kart alapítottak vagy indítottak újra néhány éven belül –, a korábbi ideológiai korlátok ledőlése egyaránt a tananyagfejlesztés feladatát állította előtérbe az alapkutatások helyett. A *curriculum* korszerűsítésének igénye és a '90-es években futó TEMPUS programok külföldi tanulmányútjainak lehetősége számukra a későbbi empirikus kutatásokra való elméleti felkészülés időszakává változtatta ezt a periódust.

Másodsorban említhetjük, hogy a kutatók figyelmét, természetesen, elsősorban a demokratikus fordulatot követően a politikai rendszerben, az államszervezetben és jogrendszerben lejátszódó változási folyamatok elsődleges hatásainak vizsgálata kötötte le. Nem véletlen hát, hogy a korszak első fontos – a jogszociológia történetében egyébként „klasszikusnak” számító – kutatási témája, melyet empirikus módszerekkel kezdtek vizsgálni, a bírósági rendszer működése volt.⁶

⁵ Mivel az empirikus adatfelvételek és a kutatási eredmények publikációja között néha hosszabb idő telik el, ezért az évtizedes periodizáció határvonásai csak hozzávetőlegesek.

⁶ Ld. BADÓ Attila – BÓKA János: *Európa kapujában: reform, igazság, szolgáltatás*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002.; BENCZE Máttyás – ZSIROS Zsolt: A bűnösség vélelme – a „Buktai-ügy” tanulságai. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv*. Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005. 151–165.; Máttyás BENCZE – Attila BADÓ: Reforming the Hungarian Lay Justice System. In: Péter CSERNE et al. (szerk.): *Theatrum Legale Mundi: Symbola Cs. Varga Oblata*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 1–13.; FLECK Zoltán (szerk.): *Bíróságok mérlegen II: A szervezettől a jogértelmezési gyakorlatig*. Budapest, Pallas Kiadó, 2008.; BENCZE Máttyás – BADÓ Attila: Területi eltérések a büntetékiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között. In: FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 125–147.; BADÓ Attila (szerk.): *A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politika: összehasonlító jogi tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 2011.

2. Új témák, új módszerek: jogszociológiai kutatások a '90-es években

A '90-es évek tehát az elméleti építkezés jegyében teltek, s a korábban kialakult témák vizsgálatában is új módszerek, elméleti keretek bevezetésére került sor. Az egyik érdekes fejlemény a jogi szocializáció iránti érdeklődés kibontakozása volt. Ennek előzményei a '80-as évek közepére mennek vissza, Léderer Pál, Sajó András,⁷ Visegrády Antal és Schadt Mária kutatásaira.⁸ Rendszerváltást követően ez két irányban fejlődött tovább: egyrészt a középiskolás és fiatalabb korosztályok jogi nevelésének,⁹ másrészt a joghallgatók (egyetemisták) jogtudatának vizsgálata irányába.¹⁰ A későbbiek során pedig a joghallgatók körében végzett vizsgálatok – elsősorban Kelemen László¹¹ és Fónai Mihály¹² munkái révén – összekapcsolódtak a jogászság különböző csoportjaiban (bírák, ügyvédek) folytatott kutatásokkal. A jogi szocializáció témájának vizsgálata pedig természetesen növelte a jogtudat-kutatások társadalomlélektani „importját”.

Hasonló hatással volt a 'tudományos szocializmus' béklyóitól szabaduló – a politikai szociológiát és pszichológiát is magába olvasztó – politikatudomány, melynek első, a jogtudat-kutatások szempontjából fontos tapasztalati vizsgálata Csepeli György és Örkény Antal nevéhez fűződik.¹³

Az évtized elméleti és módszertani szempontból legeredetibb vállalkozása minden bizonnyal a jogi antropológia hazai meghonosítására tett kísérlet volt,¹⁴ ami azonban a későbbi kikutatásában – elsősorban a kulturális antropológiának a magyar akadémiai rendszerben való intézményesülésének meghiúsulása folytán – elszigetelt maradt, de az évtized végén a hazai cigányság körében folytatott empirikus kutatások terén jelentős eredményeket hozott.¹⁵

⁷ LÉDERER Pál – SAJÓ András: *Kutatási összefoglaló a jogi szocializáció vizsgálatról*. Kézirat. Budapest, 1984. Vizsgálat tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának tanulói, elérhető szülei és tanáraik körében (1982).

⁸ VISEGRÁDY Antal – SCHATDT Mária: A pécsi joghallgatók jogtudatának néhány vonása. *Felsőoktatási Szemle*, 1985/12. 735–744.

⁹ Ibolya VARI-SZILÁGYI: Socialisation juridique des adolescents et attitudes a l'égard de la responsabilité publique et privée en Hongrie. In: Chantal KOURILSKY-AUGEVEN (ed.): *Socialisation juridique et la conscience du droit: Attitudes individuelles, modèles culturels et changement social*. Paris, LGDJ – Maison des sciences de l'homme, Réseau Européen Droit et Société, 1997. 83–114.; SZABÓ Ildikó – ÖRKÉNY Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány, 1998.

¹⁰ VISEGRÁDY Antal – SCHATDT Mária: Egyetemi hallgatók jogtudata, jogismerete. *Jogelméleti Szemle*, 2000/1. (<http://jesz.ajk.elte.hu/viseg1.html>).

¹¹ KELEMEN László: *Joghallgatók a jogról*. Budapest, Sprinter, 2009.; KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról?* Budapest, Line Design, 2010.; KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013.

¹² FÓNAI Mihály: *Joghallgatók. Honnan jönnek és hová tartanak?* Debrecen, DE ÁJK – DELA Könyvkiadó Kft., 2014.

¹³ CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal: Jogtudat és előítélet Magyarországon. *Világosság*, 31. évf., 1990/8–9. 678–683.

¹⁴ Ld. H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*. Budapest, Osiris, 2000.; H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, Osiris, 2000.

¹⁵ LOSS Sándor – H. SZILÁGYI István: „A cigány per”. *Beszélő*, 6. évf., 2001/4. 94–100.

Vessünk most azonban pillantást közelebről az évtized fontosabb kutatásaira időrendi sorrendben haladva!

Csepeli György és Örkény Antal 1989 tavaszán végzett felmérésének¹⁶ célja az volt, hogy vizsgálja a magyar értelmiség egyes csoportjainak vélekedését a halálbüntetés és a kisebbségek diszkriminációja ügyéről és ezek összefüggését a liberális eszmékkel. A 694 fős mintába írók, ügyvédek, matematikusok, középiskolai tanárok, nagyvállalati menedzserek, nagyipari elit szakmunkások, APEH tisztviselők, rendőrtisztek és az 50-es években kiemelt politikai-gazdasági káderek csoportjából válogatták a kérdőívvel megkérdezetteket. A halálbüntetés kapcsán két, logikailag ellentmondó ítemet használtak, amivel kizárhatták az inkonzisztens válaszokat.

A halálbüntetésről való vélemények elemzése azt mutatta, hogy a válaszok kb. 70 százaléka volt konzisztens, tehát értékelhető, és az összes megkérdezett több mint fele helytelenítette azt a nézetet, hogy a „javíthatatlan bűnözőkkel szemben a társadalom egyedül a halálbüntetés fenntartásával védekezhet.” A halálbüntetés ellenzésének foka a műveltséggel nőtt, és hivatási csoportok szerint változott. A leginkább elutasítóknak az írók, az ügyvédek és a matematikusok bizonyultak. Közepes fokban a középiskolai tanárok (csak a következetes liberális értékrend mellett),¹⁷ a nagyvállalati menedzserek és a vállalkozók. A halálbüntetés támogatói a nagyipari elit szakmunkások, az APEH tisztviselők és a rendőrök közül kerültek ki nagyobb arányban.¹⁸

A humanizmus és a tolerancia elválásának mérésére négy alcsoportra osztották a válaszadókat, megkülönböztetve az intoleránsak (halálbüntetés igenlése, diszkrimináció elfogadása), a toleránsak (halálbüntetés és a diszkrimináció elutasítása), a következetlen toleránsak (halálbüntetés elutasítása, diszkrimináció elfogadása) és az áltoleránsak (halálbüntetés elfogadása, diszkrimináció ellenzése) csoportjait. Ez utóbbival kapcsolatban a kutatók feltételezték, hogy az ebbe a csoportba tartozó válaszadóknak a halálbüntetésre vonatkozó álláspontja őszinte csupán.¹⁹ Az áltoleránsak legnagyobb arányban a rendőrtisztek (67%) és a korábbi káderek (48%) között voltak.²⁰

A kutatók az eredmények összefoglalásakor hangsúlyozták, hogy az eredmények azt mutatják, hogy a liberális értékrend – melyet a humanizmus (halálbüntetés elutasítása) és a tolerancia (zsidók és cigányok diszkriminációjának elutasítása) együttes jelenléte jellemez – nem konzekvensen van jelen a vélemények mögött, és az etnocentrikus nemzeti kötődés „zavaró” hatása jelentős.²¹

A kutatás két vonatkozásban is tovább hatott. Egyrészt a halálbüntetéshez való viszony vizsgálata a büntetési igény változásának egy fontos indikátora maradt a további-

¹⁶ CSEPELI–Örkény (1990) i. m.

¹⁷ A középiskolás tanárok többsége egyébként a halálbüntetést pártolta. Uo. 681.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy ez arra utal, hogy a kutatók nem tudtak elképzelni olyan konzekvens értékrendet, amelyben a halálbüntetés igenlése együtt járhatna a kisebbségek, vagy a „másság” toleranciájával. A probléma nyilvánvalóan messze vezető morálfilozófiai vizsgálódásokat igényelne, mégis kissé túlzottan leegyszerűsítőnek tűnik az „áltoleránsok” őszintétlenségének feltételezése.

²⁰ Uo. 683.

²¹ Uo. 682.

akban is, s ez hidat vert a korábbi – rendszerváltás előtti²² – és a későbbi periódus ilyen tárgyú kutatásaival. Másrészt a kutatás először kapcsolta össze világosan a társadalmi jogtudat vizsgálatát a politikai kultúra tanulmányozásával,²³ ami a későbbi kutatásokban is egyre nagyobb figyelmet kapott.

Időrendben haladva, egy hosszabb, több éves szünetet követően érkezünk el Visegrády Antal és Schadt Mária egyetemi hallgatók körében végzett kutatásához,²⁴ melynek előzményeire már fentebb több ízben utaltunk.²⁵ Az 1984-es adatfelvétel longitudinálissá fejlesztése érdekében 1996 tavaszán mélyinterjúkat készítettek és a következő év őszén próbakérdőívvel 30 hallgatót kérdeztek meg. A tapasztalatok alapján dolgozták át a korábbi kérdőívet, hozzáigazítva azt az időközben megváltozott társadalmi-politikai viszonyokhoz, bizonyos új itemeket is beépítve. Az 500 fős mintába a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem öt karáról (Állam- és Jogtudományi Kar, Bölcsészettudományi Kar, Közgazdaságtudományi Kar, Műszaki Kar, Általános Orvostudományi Kar) száz-száz hallgató került kiválasztásra az 1998/1999-es tanév őszi szemeszterében végzett adatfelvételkor. A kutatás célja annak felderítése volt, hogy a jövővért értelmiség különböző csoportjai hogyan vélekednek a jogismeret fontosságáról (a mindennapi életben fontos szabályok, a hallgatói státuszt, illetve a munkavállalói viszonyokat rendező jogszabályok vonatkozásában), bizonyos jogintézményekről milyen ismeretekkel rendelkeznek (a magánvállalkozások jogi keretei, a házassági vagyoni szerződés, örökösödési illeték) s hogyan ítélik meg ezeket; továbbá az évtized jelentős közfigyelmet keltő jogpolitikai kérdéseiről (a család és a házasságkötés, a magán- és a köztulajdon viszonya, a halálbüntetés, valamint az eutanázia kérdései). A kontroll változók között a válaszadók társadalmi hátterét (lakóhely, szülők iskolai végzettsége, foglalkozása, beosztása) is vizsgálták, továbbá a jogi ismereteik forrásait (média, családon belüli és kívüli kommunikáció) igyekeztek feltérképezni a kutatók.

A jogszabályok ismeretét egyöntetűen fontosnak tartották a hallgatók, azonban a konkrét jogintézmények ismerete és értékelése terén már jelentős eltérések mutatkoztak a nemek és a karok aspektusában is. A legkevésbé a vállalkozások jogi keretei ismertek a hallgatók körében, és legegységertelműbben az örökösödési illetékekkel szemben voltak fenntartásaik, a leginkább a házastársi vagyoni szerződés ismeretében és megítélésében – összefüggésben a család intézményének értékelésével – oszlott meg a minta. A magán- és a köztulajdon védelmének kapcsán a szerzők arra a megállapításra jutottak, hogy a köztulajdon sérelmére elkövetett cselekmények értékelésére vonatkozó – azt „bocsánatos bűnnek” tekintő – attitűdök keveset változtak a korábbi

²² VIGH József – TAUBER István: A bűnmegelőzés és a jogtudat egyes problémái. In: SZÜK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111.; SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. 129–330.

²³ Bár az „államtiszteltet” kategóriájának bevezetésével hasonló próbálkozás történt a ’70-es évek elején is. Vö. SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.

²⁴ VISEGRÁDY–SCHADT (2000) i. m.

²⁵ VISEGRÁDY–SCHADT (1985) i. m. A két kutatás összefoglaló ismertetésére ld. VISEGRÁDY Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Budapest, Aula, 2003. 38–46.

felméréshez képest, de a piacgazdaság működéséhez nélkülözhetetlen magántulajdoni szemlélet erősödni látszott. A halálbüntetés eltörlését támogatók aránya a két kutatás között eltelt másfél évtizedben 18-ról 46 százalékra emelkedett, azonban még így is kisebbségben maradtak a halálbüntetés visszaállítását igénylőkkel szemben. Ezzel szemben az eutanázia intézményének bevezetését a megkérdezettek kétharmada támogatta. A jogismeret forrásainak tekintetében meglepőnek látszik a kutatás azon eredménye, hogy míg a hagyományos médiumokat (rádió, televízió, nyomtatott sajtó) a tizenöt évvel korábbi felmérésben a válaszadók egynegyede jelölte meg legfontosabb jogi hírforrásként, az 1998–'99-es adatok azt mutatták, hogy az ismeretszerzés aktív formái – jogi szakirodalom olvasása, tanácsadás kérése –, messze megelőzte a rangsorban a nyolcadik helyre csúszott tömegtájékoztató formákat. A családon belül és kívül zajló jogi kommunikáció gyakoriságát firtató kérdésekre adott válaszok azt mutatták, hogy mindkét kommunikációs közegben jelentős teret foglal el a jogi kérdések megbeszélése – noha meglepőnek tűnik, hogy a bölcsész és a közgazdász hallgatók is nagyobb arányban tárgyalják a szülői környezetben kívül a jogi problémákat, mint a joghallgatók. A szocio-demográfiai tényezők vizsgálata kapcsán a szerzők hangsúlyozták, hogy csökkent a jogi ismeretek és attitűdök terén a válaszadók neme szerinti különbségek a korábbiakhoz képest. Változott az értékelések karok szerinti különbsége is, amennyiben felbomlott a korábbi, a joghallgatók és a orvosok csoportjai mint pólusok között kialakuló skála. Végezetül a kutatók megállapították, hogy az egyetemi hallgatók társadalmi háttere – a lakóhely és a szülők státuszát tekintve – homogénebbé vált az eltelt tizenöt évben.²⁶

A kutatás átfogó értékeléséhez azonban hozzátartozik a Gajdusчек Görgy által megfogalmazott módszertani bírálat is.²⁷ Gajdusчек elemzésében felhívja a figyelmet a mintavétel körüli bizonytalanságokra, a vizsgálatban használt kérdőív közlésének elmulasztására,²⁸ a vizsgálati adatok ismertetésének hiányosságaira és az adatokkal nem mindig alátámasztható következtetésekre.²⁹

Ezzel a kutatással szinte egyidőben Szabó Ildikó és Örkény Antal vezetett vizsgálatot az utolsó éves gimnazisták, szakközépiskolások és szakmunkástanulók település

²⁶ „81%-uk városi lakos, ebből 48,8% megyeszékhelyen, vagy ennél magasabb kategóriájú településen lakott; [...] az egyetemisták többsége egyetemet, vagy főiskolát végzett, értelmiségi foglalkozású, vagy önálló vállalkozó gyermeke (apa 53,4%, anya 45,9%), szakmunkás (apa 34,8%, anya 27,1%), szellemi-adminisztratív állományban lévő (apa 10,4%, anya 24%). A betanított és segédmunkás szülők gyermekei csak 4, illetve 9 hallgatóval képviseltették magukat, és mindössze egy hallgató apja végzett mezőgazdasági fizikai munkát.” VISEGRÁDY-SCHADT (2000) i. m.

²⁷ GAJDUSCHEK (2018a) i. m. 77–79.

²⁸ „Ezek olyan adatok, amelyek nélkül egyetlen komoly társadalomtudományi folyóirat sem közölne le egy hasonló tartalmú cikket, hiszen az alapvető tudományos elvárásnak nem felel meg: az adatfelvétel nem rekonstruálható, nem ismételhető meg.” – írja erről Gajdusчек. Uo. 78.

²⁹ „Érdekes például, mikor a szerző az igennel, vagy nemmel megválaszolható kérdés kapcsán [...] meszszenenő következtetéseket von le abból, hogy az igenek aránya 1984 óta 54%-ról 52%-ra változott, vagyis abból, hogy hogy ezúttal ötszázból 5 fő nem helyett igent mondott egy meglehetősen általános kérdésre adott válaszban.” Uo. 41. jegyzet.

és az iskolai osztály típusa szerint országosan reprezentatív (N=2600) mintájára.³⁰ A vizsgálat célja a 18–19 éves fiatalok állampolgári kultúrájának feltérképezése volt. A kérdőív tematikája az állampolgári kultúra négy szintjére összpontosított: a politikai ismeretekre, érzelmekre, értékekre és a politikai cselekvés mintáira.³¹ Kifejezetten a jogi kultúra, illetve a jogtudat tárgyához kapcsolódó kérdések is kerültek a kérdőívbe. Így a hatalommegosztás és az Alkotmány, illetve az Alkotmánybíróság intézményre vonatkozó ismereteket, a törvény és a törvénytisztelet értékeit, valamint a halálbüntetéssel megítélését firtató itemek. Az eredmények rövid ismertetése során azonban még néhány, a témánkhöz lazábban kapcsolódó problémát is érintünk majd: a politikai kommunikáció (hírfogyasztás és személyközi eszmecsere), az állampolgári aktivitás és a hazai roma kisebbséghez való viszonyulás kérdéseit.

A hatalommegosztás vonatkozásában az adatok azt mutatták, hogy a diákok a több mint fele csak három szervről rendelkezik megfelelő ismeretekkel: az Országgyűlésről, a helyi önkormányzatokról és a minisztériumokról. Több mint egynegyede, de kevesebb, mint fele a fiataloknak tudta a kormány, a szakszervezetek és az Alkotmánybíróság feladatait. A politikai pártok és a bíróságok szerepével pedig kevesebb, mint egynegyedük volt tisztában. Nem okozott különösebb meglepetést az ismeretek iskolatípus és nemek szerinti megoszlása, amennyiben a legtöbb ismerettel a gimnazisták, aztán a szakközépiskolások végül a szakiskolások rendelkeztek, s minden iskolatípusban a fiúk bizonyultak tájékozottabbnak.³² A jogrend garanciáiról szóló ismeretek vizsgálata során az Alkotmány tartalmára és az Alkotmánybíróság feladataira kérdeztek rá a kutatók.³³ Az előbbivel a diákok csupán 12%-a volt tisztában, míg az Alkotmánybíróság funkciójáról csupán 3%-uk rendelkezett helyes ismeretekkel.

Bár a kutatás eredeti tematikájában az értékek körében szerepelt a törvények tisztelének vizsgálata, a közleményben erre vonatkozó adatokat nem ismertettek a szerzők. A diákok halálbüntetéssel kapcsolatos állásfoglalását viszont részletesen elemezték a kutatók.³⁴ A válaszadók többsége halálbüntetés-pártinak bizonyult. Még a gimnazisták

³⁰ A kutatást az OTKA és a Soros Alapítvány Közoktatási programjának támogatásával a Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete végezte, az adatfelvételre 1996. május 20. és június 10. között került sor, független kérdezőbiztosok közreműködésével. A tanulók a kérdőíveket az osztályteremben töltötték ki. SZABÓ–ÖRKÉNY (1998) i. m. 15., 13. jegyzet.

³¹ A kutatási tematika áttekintésére lásd: uo. 17.

³² A fiatalok hatalommegosztásra vonatkozó ismereteit a kutatók egy olyan kérdéscsoporttal igyekeztek felmérni, amelyben a törvényalkotásban és a végrehajtásban részt vevő politikai intézményeket három csoportra osztották (Országgyűlés + Alkotmánybíróság; kormány + minisztériumok + önkormányzatok; politikai pártok + társadalmi szervezetek + bíróságok), s mindegyik esetében arra kellett felelniük a válaszadóknak, hogy a felsorolt funkciók (előkészítés, meghozatal, végrehajtás, ellenőrzés vagy egyik sem) közül melyik szerv melyikben játszik szerepet. Uo. 51–56.

³³ Az Alkotmány tartalmára vonatkozó ismereteket egy olyan kérdéssel mérték a vizsgálat során, amelynél négy elemet soroltak fel – állampolgári jogok, a kormányzati rendszer, a külpolitikai kapcsolatok és a társadalmi normák meghatározását –, amelyek közül be kellett jelölni, hogy melyek szerepelnek az Alkotmányban. Az Alkotmánybíróság esetében pedig négy funkció – új alkotmány kidolgozása, bíráskodás az állam és az állampolgár közötti jogvitákban, törvényelőkészítés és a törvények alkotmányos felügyelete – közül kellett kiválasztani a testülethez társíthatókat. Uo. 59–63.

³⁴ Uo. 154–155.

64%-a is ezen az állásponton volt – ez a pécsi egyetemistákhoz képest mintegy 10%-al nagyobb arány –, a szakközépiskolás fiúk esetében azonban ez 79%-ot tett ki. A szerzők vizsgálták a halálbüntetés-párti álláspont az antiszociális beállítódás, a politika mint érték elutasítása, valamint az abortuszellenesség korrelációját is. Elgondolkodtató következtetésüket az alábbiakban foglalták össze:

Az abortuszellenesség a halálbüntetés elfogadásával, sőt, igenlésével olyan konzervatív nézetként mutatkozik itt meg, mely egyszerre ellenpontja a modern liberális világnézetnek és a tradicionális, ám a szociális kérdésekre nyitott, az egyenlőtlenségekre érzékeny konzervatív nézeteknek is. Egy zárt, premodern, ellenséges érzületű és negativista, konzervatív világkép körvonalai mutatkoznak meg ebben az életszemléletben. Mindez nemcsak bizonytalan, de elutasító is a politikával és a politizálással szemben.³⁵

A hírfogyasztás mérésére a vizsgálatban a kutatók a televíziós hírműsorok nézettségének gyakoriságát használták. A mintában szereplő fiatalok átlagban minden második nap – havi 13–14 napot iskolatípustól függően – néztek ilyen műsort. A szerzők elemzésükben regressziós modell alkalmazásával vizsgálták, hogy a hírfogyasztás milyen szerepet játszik a fiatalok politikai érdeklődésében. Az analízis azt mutatta, hogy a gimnazisták és a szakközépiskolások esetében a politikai ismeretknél és az érzelmeknél is erősebben ható tényező, míg a szakiskolásoknál a politikai érzelmek kerülnek előtérbe a hírfogyasztás és az ismeretekkel szemben.³⁶ A személyközi kommunikáció tematikus szerkezetének elemzése pedig arra világított rá, hogy leginkább a morális kérdéseket tárgyalják ebben a formában, míg a politikai témákat valamivel csekélyebb mértékben, bár éppen a gimnazista fiúk említették ezt a témacsoportot a leggyakrabban. A kommunikációs kapcsolatok említésének átlagában a legkisebb arányban a kisebbségekkel kapcsolatos témák jelentek meg.³⁷

Az állampolgári aktivitást három kérdéscsoporttal vizsgálták: a szervezetekhez való csatlakozási hajlandóságot, az aláírásgyűjtésben való részvétel formájában megnyilvánuló aktivitási készséget, valamint egy iskolai konfliktus esetében a konfliktusba való beavatkozásra való hajlandóságot, illetve a részvétel különféle formáit. A politikai aktivitás e formái közül a szervezetekben való részvétel a legnépszerűbb, s meglepő módon a lányok sokkal nyitottabbnak bizonyultak a felsorolt szervezetek szinte minden fajtáját (jótékonyági, emberi jogi, sport, diákönkormányzat, hagyományörző, fajgyűlölet elleni, vallási, párt – az említések gyakoriságának sorrendjében) tekintve a fiúknál. Kevésbé vonzó aktivitási formának bizonyult a szervezetek általi aláírásgyűjtéshez való csatlakozás. Például a fajgyűlölet elleni szervezetekhez mintegy 10%-al többen csatlakoznának, mint ahányan egy cigány szervezet által kezdeményezett aláírásgyűjtéshez. A legcsekélyebb aktivitási hajlandóság az iskolai konfliktusba való beavatkozás terén mutatkozott. Sokkal beszédesebb az összkép azonban, ha a közömbösséget és az elutasítást arányítjuk az aktivitáshoz: a diákok fele nem kívánt részt venni semmilyen szervezet munkájában, ugyancsak felét nem érdekelte semmi-

³⁵ Uo. 155.

³⁶ Uo. 74–77.

³⁷ Uo. 78–83.

lyen aláírásgyűjtési akció, vagy kifejezetten elutasította azt, az iskolai konfliktusban pedig közel a fele a hallgatást választotta volna.³⁸

A magyarországi kisebbségekhez való viszony vizsgálata során világossá vált, hogy a fiatalok körében mélyen rögzült a cigányellenesség. A középiskolások 60%-a – iskolatípustól függetlenül – válaszolta, hogy cigánnyal nem szívesen dolgozna együtt, vagy nem szívesen ülne egy padban.³⁹

Még fiatalabb korosztályokra terjesztette ki a jogi szocializáció vizsgálatát a Váriné Szilágyi Ibolya által vezetett kutatássorozat,⁴⁰ amelynek első ciklusában hatodikos, nyolcadikos általános iskolás és második osztályos gimnazisták köréből vett mintán⁴¹ végeztek kérdőíves vizsgálatot. Az OTKA támogatásával a kutatás a francia *Centre National de la Recherche Scientifique* (CNRS) Összehasonlító Jogi Intézetével együttműködésben zajlott, ahol a partner kutatócsoport vezetője Chantal Kourilsky-Augeven volt. A projekt célja a tizenévesek jogismeretén túlmenően a jogi érzékenységük egyénilig motivált reprezentációinak – illetve ezek esetleges hiányának – vizsgálata volt. Ehhez elsősorban a kulcsfontosságú jogi fogalmaknak tulajdonított jelentések és értékek, valamint a jogrendszer elemeire és működésére vonatkozó attitűdjeik felderítésére fókuszáltak a kutatók.⁴² A vizsgálatban a Kourilsky-Augeven által kidolgozott szabad és szelektív asszociációra építő kérdőívet vették alapul.⁴³

A kutatás e fázisában Váriné Szilágyi Ibolya két témára koncentrált: a felelősség jelenlétére és jelentésére a tizenévesek jogi érzékenységében, valamint az életkornak a jogi érzékenység és érdeklődés alakulásában játszott szerepének tisztázására. Az előbbi problémakörben érdekes megállapítása volt az elemzésnek, hogy a tizenévesek általában érzelmileg is pozitívan viszonyulnak a „felelősség” fogalmához – olyan aktivitásként fogják fel, amit ők is szeretnének átélni, valamiért felelősséget vállalni. Ugyanakkor a gimnazisták gyakrabban említették az önbecsüléssel, az önmegvaló-

³⁸ Uo. 103–125.

³⁹ Uo. 191–207.

⁴⁰ A kutatási eredmények először idegen nyelvű közleményekben jelentek meg a '90-es évek folyamán, illetve az ezredfordulón, a magyar – átdolgozott és kibővített – változatuk csak 2010-ben került publikálásra. VARI-SZILÁGYI (1997) i. m.; Ibolya VARI-SZILÁGYI: Genre et socialisation juridique. Raisonner sur le droit: une différence d'attitude chez les jeunes en Hongrie? *Droit et culture*, Vol. 43., Iss. 1. (2002) 59–85.; Ibolya VARI-SZILÁGYI: Gender and Legal Socialization. Different Attitudes in Reasoning about the Law among Young Hungarians? 45 *Droit et culture*, Vol. 45., Special issue (2004) 147–164.; VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: *A jogtudatról – alulnézetben. Tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége*. Budapest, L'Harmattan, 2010.

⁴¹ A 263 fős mintába 10 budapesti osztályt válogattak ki a vizsgálat számára, oly módon, hogy a 6 általános és 4 gimnáziumi osztály növendékeinek életkori, iskolatípus, nemek és társadalmi háttér szerinti megoszlása megfeleljen az összehasonlítandó francia és orosz mintának. Ld. Váriné Szilágyi (2010) i. m. 92–93.

⁴² Uo. 90–92.

⁴³ A szabad asszociációra felhívó listán 43 fogalom szerepelt. Ezek között voltak olyanok, amelyek a joghoz közvetlenül (pl. törvény) vagy közvetve (pl. polgármester) kapcsolódtak, a mindennapi élet és a magánjog közös fogalmai (pl. család) és 10 értékreleváns kategória (pl. felelősség). A szelektív asszociációs vizsgálatához pedig 23 fogalmat választottak ki az előző listából, amelyhez dichotóm módon kellett jelölniük a tanulónak, hogy a 10 értékreleváns fogalom közül melyiket – mindegyiket vagy egyiket sem – lehet hozzárendelni ezekhez. Uo. 93–95.

sítással összefüggésben. Ugyancsak az idősebbek voltak hajlamosabbak arra, hogy a „felelősséget” megkülönböztessék a „kötelezettségtől”.⁴⁴ A „felelősség” felfogásának szelektív asszociációkon való vizsgálata pedig arra világított rá, hogy az életkor előre haladtával a fiatalok egyre inkább a „polgár” fogalmához társítják azt, míg az „állampolgár” fogalma fokozatosan háttérbe szorul, s a gimnazistáknál már lényegesebben gyengébben kötődik ahhoz. Életkortól függetlenül érvényesül azonban az a minta, hogy a fiatalok nagyobb felelősséget tulajdonítanak a személyeknek, mint az intézményeknek.⁴⁵ Az életkornak a jogi érzékenység fejlődése tekintetében játszott szerepének a vizsgálata pedig azt mutatta, hogy egy jelentős ugrás következik be a 13. életév idején – legalábbis a magyar minta elemzése alapján –, ami részben alátámasztotta a kutatók előzetes feltevését a serdülőkor kiemelkedő jelentőségére vonatkozóan, részben pedig pontosította azt.⁴⁶

A kutatócsoporthoz csatlakozott Sajó András is, aki ugyanezen az adatbázison dolgozva a jog elsődleges percepciójának aspektusát vizsgálta.⁴⁷ A felmérés adatai igazolták azt az előzetes előfeltevést, hogy a közép- és kelet-európai régiókban a jogot elsősorban büntetőjogi funkciójában érzékelik az emberek általában, s így a vizsgált fiatal korosztály is. Sajó elemzésében felhívta a figyelmet arra, hogy a serdülőkorú magyar fiatalok normatív elvárásai túlnyomórészt a jog viszonylag formális-autoriter percepcióján belül maradtak, s kevesen asszociáltak például a „bíró” fogalma kapcsán a konfliktusmegoldás funkciójára.⁴⁸ Másfelől azonban kedvező jelenségnek tűnt, hogy viszonylag alacsony maradt a bírói elfogulatlanság – például korrupció formájában való – sérülésének érzékelése is.

Váriné Szilágyi Ibolya az 1995–1997 között lefolytatott kérdőíves adatfelvételt egy szintén az OTKA által támogatott, arra épülő kvalitatív vizsgálattal egészítette ki 1997–1999-ben. A projekt e második fázisában a fiatalok jogi érzékenységének társadalmi nemek szerinti különbségeire, valamint a jogi nézetek társadalmi bizalomhoz és a szolidaritáshoz való kapcsolatára összpontosított az elemzés. Mindkét téma vizsgálata kapcsán első lépésként a korábbi kvantitatív adatfelvétel eredményeinek másodelemzését végezték el a kutatók, amelyet kiegészítettek a kérdőíves adatfelvételen részt vevő diákok közül önkéntesen vállalkozókkal (91 tanuló) készített fókuszcsoportos interjúkkal. A 6-8 fős csoportokban folytatott beszélgetések témáját a kérdőívekben szereplő válaszok alapján felépített 12 elképzelt történetből választották ki.⁴⁹ A beszélgetéseket magnóra rögzítették és tartalomelemzésnek vetették alá.

⁴⁴ Uo. 99–103.

⁴⁵ Uo. 103–110. „Egészében úgy tűnik, hogy a magyar tizenévesek felelősségfogalom-értelmezése és -percepciója közelebb áll a felelősség liberális értelmezéséhez, az autonómiára törekvés értelmében, mint a konzervatív felfogáshoz, a kötelességre való redukcióhoz.” – írja a szerző összegzésében. Uo. 110.

⁴⁶ Uo. 110–112.

⁴⁷ András SAJÓ: Droit positif et représentations individuelles du system juridique chez les jeunes hongrois. In: KOURILSKY-AUGEVEN (ed.) i. m. 153–161.

⁴⁸ Uo. 160.

⁴⁹ A módszer nyilvánvaló előnye, hogy a jogi ismereteket és a jogi érzékenységet nem absztrakt szinten, hanem életszerű szituációk, a mindennapi élet helyzeteinek összefüggésében vizsgálja. A 12 történet közül a leghevesebb vitát annak az esetnek a megítélése váltotta ki, melyben egy tanár arról értesül,

A kutatás eredményei a fiatalok jogi érzékenységének nemek közötti különbségei vonatkozásában nagyjából megfeleltek a nemzetközi szakirodalomban korábban már megfogalmazott elképzeléseknek. A fiúk általában inkább igyekeztek észszerűen számot vetni a cselekvések tágabb társadalmi mezőben mutatkozó következményeivel, míg a lányoknál a figyelem mindig inkább az adott helyzetben közvetlenül veszélyeztetett személy segítésére irányult. Ami nem várt hozadéka volt a vizsgálatnak, s ami a fókuszcsoportos beszélgetések során jött felszínre, hogy a szolidaritás sokkal jobban érvényesül a fiatalok körében – persze elsősorban a korosztályi szolidaritás –, mint az a kérdőíves vizsgálat adatiból következett volna. Másfelől viszont az is napvilágra került, hogy a fiatalok jogi tájékozottsága még a társadalmi élet őket legközvetlenebbül érintő területein – diákjogok, drog, AIDS – is nagyon hézagosa.⁵⁰

A nemek közötti különbségek megmutatkoztak a bizalom és a szolidaritás felfogásában is a kérdőíves felmérés adatai szerint. A szelektív asszociáció során a lányok gyakrabban társították a „bizalom” fogalmát a magánéletet reprezentáló fogalmakhoz és értékekhez („polgár”, „család”, „társadalmi biztonság”). Ezzel szemben a fiúk inkább az „állampolgár”, a „nagykorúság” vagy a „szerződés” fogalmait kapcsolták össze azzal, ami jelzi, hogy a bizalmat inkább a személytelenebb, kevésbé intim szférákban értelmezik. Ez utóbbiak azonban szorosban kapcsolódnak a jogbiztonság és a jogba vetett bizalom képzeteihez is. Figyelembe véve a kortárs nemzetközi kutatások eredményeit is, a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált magyar fiatalok a jogrendszer működését általánosságban kielégítően ismerik, és annak intézményeibe és szereplőibe vetett bizalom szintje „biztatóan pozitív” volt körükben – legalábbis a kutatás idejében.⁵¹

Kormány Attila egy klasszikus jogtudattal kapcsolatos kutatásra vállalkozott 1998-ban. A jogismeret változásának felderítését célzó, 219 fős mintára az 1965-ös Kulcsár-féle felmérésben alkalmazott kérdőív használatával készített felmérést.⁵² Sajnos a Visegrády–Schadt-féle kutatáshoz hasonló módszertani problémák merülnek fel az adatfelvétel kapcsán. Azon kívül, hogy a minta kiválasztása „teljesen véletlenszerű” volt, semmit nem tudunk meg például annak szocio-demográfiai összetételéről.⁵³ Az adatok egyébként a korábbi kutatásokhoz hasonló eredményeket hoztak a jogismeret jogági megoszlásáról, amennyiben a legismertebbek a büntetőjog szabályai mutatkoztak, melyeket rendre követnek a polgári jog – főként a tulajdon, az öröklés és a családjog –, az alkotmányjog – bár ennek alapvető szabályai széles körben ismertek – és a közigazgatási jog, illetve az eljárásjogok normái. Gajdusчек kritikái ismertetésében kiemeli,⁵⁴ hogy Kormány az eredmények értelmezésében néhány, az adatoktól elrugaszkodó következtetésre jut. Tekintettel arra, hogy az alkotmányjogi ismereteket mérő három kérdésre adott helyes válaszok aránya 87%, 69% és 76%, kérdéses például,

hogy az iskola egy volt diákja, akinek családját a tanár ismeri, drogdílerre vált. Kérdés, hogy fel kell-e jelentenie a tanárnak a volt diákját? Vö. VÁRINÉ SZILÁGYI (2010) i. m. 138–141.

⁵⁰ Uo. 144.

⁵¹ Uo. 153–157., 157.

⁵² KORMÁNY Attila: Empirikus kutatás a jogismeretről és jogtudatról. *Jogi tanulmányok*, 1998/1. 173–211.

⁵³ Uo. 175.

⁵⁴ GAJDUSCHEK (2018a) i. m. 81–82.

hogy mire alapozza a szerző az alkotmányjogi ismeretek alacsony szintjére vonatkozó állítását.⁵⁵

Mint azt előljáróban említettük, a módszertani és elméleti megújulás jegyében zajlottak a '90-es évek végén meginduló, a hazai romák jogi kultúrájának vizsgálatára irányuló kutatások. Ezek kezdőpontját az 1997–1999 között Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyik elsőfokú, városi bíróságán végzett vizsgálata adta.⁵⁶ A kutatás eredetileg arra a kérdésre kereste a választ, hogy vajon a romák rendelkeznek-e olyan sajátos kulturális mintákkal, amelyek befolyásolják a joghoz való viszonyukat. A kérdést a „cigány bűnözéssel” kapcsolatos hazai kriminológiai kutatások eredményei⁵⁷ és a kortárs jogantropológiai és összehasonlító jogtudományi irodalom megállapításai között mutatkozó ellentmondások inspirálták. A vizsgálat folyamán mintegy 50 ügy lefolyását követték részt vevő megfigyelés módszerével. A megfigyelők a tárgyalások során igyekeztek „sűrű leírást” készíteni,⁵⁸ és aprólékos pontossággal rögzíteni a per szereplőinek viselkedését – a ruházkodás, megjelenés, testbeszéd, nyelvi kommunikáció, érzelmi intenzitás és hasonló formális szempontok szerint – és a köztük folyó interakciókat. A megfigyelt perek összehasonlító elemzése a „cigány per” számos érdekes formai jegyét feltárta, melyek közül a legfontosabb a „gyorsaság”, vagyis, ha egyszer megjelennek a tárgyalás megtartásához szükséges személyek, akkor utána már minden „megy, mint a karikacsapás”.

A kutatók arra következtetésre jutottak, hogy a „cigány per” formai jegyeinek leírása nem elégséges a jelenség lényegének megragadásához, ami röviden úgy fogalmazható meg, hogy a „cigány per” nem per, hanem rítus. A rítus egy olyan formalizált cselekvési sor, amelynek nincs önmagában vett értelme, legalábbis a rítuson kívülállók számára is magától értetődően racionalizálható, megfejthető értelme vagy jelentése.⁵⁹ Ez közelebről a „cigány per” vonatkozásában azt jelenti, hogy az akkuzatórius per eljárási formái között valójában nem folyik érdemi jogvita. Az a tény, hogy a rítusnak nincs önmagában vett értelme, nem jelenti azt, hogy nem szolgálhat valamilyen sajátos társadalmi funkciót.

⁵⁵ „Paradox módon a jogszabályi hierarchia csúcsán álló, az Alkotmányban megfogalmazott normák ismertsége messze elmarad az egyes, az állampolgárok életét közvetlenebbül befolyásoló jogi normák ismertsége mögött.” KORMÁNY i. m. 207.

⁵⁶ A kutatás eredményeinek összefoglalására ld. LOSS–H. SZILÁGYI i. m. 41., 94–100.

⁵⁷ TAUBER István: *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.; TAUBER István – VIGH József – MADÁCSI Imre: *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata. Kriminálstatisztikai és kriminológiai értékelés*. Budapest, BM Könyvkiadó, 1988.; PÓCZIK Szilveszter: *Etnikai hátrányok és a roma kisebbség kriminológiai nézőpontból. Belügyi Szemle*, 1999/7–8. 15–40.

⁵⁸ Vö. Clifford GEERTZ: *Sűrű leírás*. In: Clifford GEERTZ: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég, 1994. 170–179.

⁵⁹ A rítus fogalmáról, illetve a rítus és a jog összefüggéseiről ld. Max GLUCKMAN: *Politics, Law and Ritual*. Chicago. Aldine Publ. Co., 1965.; S. F. MOORE – B. G. MYERHOFF (szerk.): *Secular Ritual*. Assen, Van Gorcum, 1977.; Agnes T. M. SHREINER: *Rítus és jog, valamint Peter A. WINN: Jogi rítus*. In H. SZILÁGYI: *Jog és antropológia*. [Jogfilozófiák] Budapest, magánkiadás, 2000. 314–321., 322–337.; H. SZILÁGYI: *A jogi antropológia főbb irányai*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2005. 133–136., 150–151.

Ez a funkció a „cigány per” esetében, a kutatók véleménye szerint, a többségi társadalom és a roma kisebbség egymással szemben fennálló kölcsönös előítéleteinek fenntartását, és ezáltal a roma kisebbség kirekesztettségének megerősítését eredményezte a kutatás idején. A „cigány per” formai elemzésénél felbukkanó sajátos viselkedési minták (öltözködés, beszédkultúra, emocionális viselkedés stb.) valójában másodlagos jelentőséggel bírtak a romák életésélyeit meghatározó szociológiai tényezőkhöz, illetve a velük szemben érvényesülő diszkriminatív beállítódásokhoz képest. E formai jegyek jelenléte tehát csupán elősegíthette a „cigány per” jelenségének kialakulását, de önmagában nem feltétlenül idézte elő azt. Ebből viszont arra következtek a kutatók, hogy egyrészt nem minden roma bírósági tárgyalása esetén keletkezett „cigány per”, másrészt, hogy valójában nem romákkal szemben is folyhatott „cigány per”.

Fentebb már szintén jeleztük, hogy az ügyvédség hivatásrendjére vonatkozó kutatások is a '90-es évek végén kezdődtek. A Török Helga és Badó Attila által végzett *pilot* kutatásba hólabda módszerrel válogattak ki 45 Csongrád megyei gazdasági vezetőt, akiket az ügyvédekről kialakult elképzeléseikről kérdeztek félig strukturált interjúk keretében.⁶⁰ A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a '90-es évek közepén a kliensek – a megkérdezett Csongrád megyei gazdasági vezetők – általában elégedettek voltak az ügyvédek által nyújtott szolgáltatásokkal, noha az ideálisan megfogalmazott elvárások – magas szintű szakmai ismeretek, megbízhatóság, határozottság, gyors reagáló készség, pontosság – vonatkozásában nyilvánvalóan elmaradt az ügyvédek valós teljesítményének értékelése. Ugyanakkor az interjúalanyok már érzékelték az ügyvédi társadalom erősödő belső differenciálódását, a sikeresnek számító ügyvédek túlerhéltységét – s ebből fakadóan az állandó időhiányt és a határidők tartása körüli zavarokat –, valamint a szakmai ethosz lazaságát az üzleti titkok megtartása és az ügyfelekkel való kulturált kapcsolattartás terén.

Itt kell megemlítenünk azt a szociológiai kutatási projektet, amely az ügyvédség hivatási csoportjának vizsgálatához a legszorosabban kapcsolódott. Az Utasi Ágnes által vezetett kutatócsoport a magyar társadalom rétegződésének, a középosztály, illetve az értelmiség társadalmi mobilitásának szociológiai kutatásához illeszkedve az ügyvédség professzionális csoportjának átfogó elemzését tűzte célul. A kutatási projekt két reprezentatív mintára végzett adatfelvétellel épített: 1998-ban egy megyék és nemek szerint súlyozott mintát (N=1293) postai úton küldött önkitöltős kérdőívvel kérdeztek,⁶¹ másfél évtizeddel később, 2015-ben pedig a korábbi kérdőívet felhasználva egy megyék szerint súlyozott mintától (N=1076) on-line beérkezett adatokat vetették össze a korábbi adatokkal. A longitudinális összehasonlító elemzések révén átfogó és pontos képet nyertek a magyar ügyvédség demográfiai jellemzőinek, társadalmi státuszának, kapcsolati tőkéjének, politikai orientációjának és a jogász hivatások közötti munka-

⁶⁰ Török Helga – Badó Attila: Ügyvédkép a Csongrád megyei gazdasági vezetők körében. *Bírák Lapja*, 1997/7. 104–111.

⁶¹ A kutatás első szakasza eredményeinek bemutatásáról ld. Utasi Ágnes (szerk.): *Az ügyvédek hivatásrendje*. Budapest, Új Mandátum, 1999.

megosztási pozíciójának változásairól.⁶² A kutatások eredményeinek ismertetésére azonban majd alább, az elmúlt évtized fejleményeinek bemutatásakor kerítünk sort.

3. A fellendülés (2000–2010)

Az ezredfordulót követő évtized kutatási tematikáját tekintve azt láthatjuk, hogy a roma kisebbség jogantropológiai vizsgálata az évtized közepétől – a terület vezető kutatója, Loss Sándor 2004-ben, tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála után – lecsengett. A folyamatosságot leginkább a jogi szocializáció témája képviselte, amely mellett a jogi kommunikáció problémaköréhez kapcsolódóan a jogi nyelvhasználat szociolingvisztikai vizsgálata, valamint a közigazgatási jogalkalmazás szociológiai elemzése jelentkeztek új kérdéskörökként.

A roma-kutatások körében elsőként a 2000 ősztől kezdődő féléves terepmunka anyagára épülő vizsgálatról kell megemlékeznünk, amelynek alanyai egy észak-kelet magyarországi iparvárosban élő kukázó roma család tagjai voltak.⁶³ A kutatás célja közvetlenül nem jogantropológiai problémák vizsgálata volt – bár érdekes jogi vonatkozásai is voltak a kutatási anyagnak –, hanem a háromtagú család életmódjának antropológiai elemzése. A kutatás elméleti háttere három összetevőre épült. Egyrészt az életforma koncepciójának kialakításában a klasszikus szociológiai hagyományt⁶⁴ vették alapul a kutatók, s ennek figyelembevételével bontották különböző aspektusokra, dimenziókra a család létvilágát, melyek egyúttal kijelölték a vizsgálódások fő irányait: a lakókörnyezet, a létfenntartás, a munkához való viszony, az egészségi állapot és a tisztálkodási szokások, valamint az alkoholfogyasztási szokások leírását. Másrészt e mikrovilág és a tágabb társadalmi környezet – különös tekintettel a rendőrség és más állami intézményekre – viszonyának tanulmányozásához a kutatók felhasználták a jogantropológia elméleti koncepcióit is, jelesül a félautonóm társadalmi mezők szerkezetének és működésének vizsgálatából leszűrt teoretikus eredményeket.⁶⁵ Harmadrészt pedig a létfenntartás, az identitás és a marginalitás kérdéseinek elemzése kapcsán támaszkodtak a kulturális antropológia terén a hagyományos roma közösségek kutatása nyomán keletkezett újabb keletű irodalom⁶⁶ feldolgozására is.

Az adatgyűjtésben itt is döntő szerepe volt a részt vevő megfigyelés technikájának, amit ebben az esetben két képzett antropológus végzett, oly alaposan, ami megkö-

⁶² UTASI Ágnes (szerk.): *Ügyvédek a gyorsuló időben (1998–2015)*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2016.

⁶³ A kutatási eredmények összefoglalására ld. CSAJBÓK Anita – KELEMEN Edit – H. SZILÁGYI István – BAKSA Attila: *Rom-ok között*. Miskolc, 2002.

⁶⁴ Ennek összefoglalására ld. LOSONCZY Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest, Gondolat, 1977.

⁶⁵ Erről ld. SALLY FALK MOORE: A félautonóm társadalmi mező mint megfelelő kutatási tárgy. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2005) i. m. 138–146.

⁶⁶ Michael S. STEWART *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, 1993.; PRÓNAI Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest–Kaposvár, ELTE BTK – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1995.; PRÓNAI Csaba (szerk.): *Cigányok Európában I. Kulturális antropológiai tanulmányok. Nyugat-Európa*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1999.

zelítette a kulturális antropológia klasszikus mércéit (s kiterjedt a közös kocsmázástól kezdve a kukázó körutakon való részvételig).

Mint említettük, a kutatásnak voltak kifejezetten jogi aspektusai is. Már eleve a családdal való kapcsolatfelvétellel is egy diszkriminációs ügy kivizsgálása során került sor: a helyi önkormányzat rendeletben tiltotta meg, és szabálysértéssé minősítette a kukázást – feltehetően a helyi „köztisztaság” nyomására⁶⁷ –, így a kukázók ellen – akik többségükben romák voltak – szabálysértési eljárásokat indítottak, s pénzbírsággal sújtották őket. Ebben az ügyben lett a család a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) ügyfele, ahol a kutatócsoport egyik tagja dolgozott.⁶⁸ Ez az előzmény készítette a kutatókat arra, hogy a család és a többségi társadalom viszonyának elemzésekor külön figyelmet szenteljen a rendőrséggel kialakult kapcsolatokra.

A járőrszolgálatot teljesítő rendőrök nap mint nap találkoztak a család tagjaival, névről ismerték őket, és – a körülményekhez képest – meglehetősen árnyalt képet alakítottak ki róluk (árnyaltabbat, mint a többségi társadalom által működtetett többi állami vagy civil szervezet munkatársai, akik hivatalból ismerték őket). Talán a gyakori találkozásoknak köszönhetően, a szabálysértések hivatalos eljárásain túl más jellegű, „hasznos kapcsolat” is kialakult a család tagjai és a rendőrség között. A nyomozók információért cserébe kisebb pénzösszegeket (egyszer egy ócska biciklit) ajánlottak fel nekik. A család tagjaival folytatott beszélgetések nyomán az a kép alakult ki, hogy egyáltalán nem félték a rendőröktől, például soha nem szaladtak el a kukáktól, ha rendőrt pillantottak meg.

A kukázáson kívül a rendőrséggel való kapcsolat másik jelentős vonatkozása az volt, hogy a hajléktalanok az egymás között meglehetősen gyakran kialakuló konfliktusaikat képtelenek voltak maguk rendezni, ezért gyakran „befújták” egymást, lehetőség szerint börtönbe juttatva az ellenfelet. Ez egyértelműen bizonyította, hogy a hajléktalanok között nem működtek a viták rendezését biztosító olyan mechanizmusok vagy autoritás, melyek a hagyományos cigány közösségek némelyikében a kutatás idején is (mint arra Loss Sándor kutatásai rávilágítottak), hiszen igazából közösségről sem lehet beszélni esetükben. A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a család a többségi társadalommal való viszonyában, ami az intézményeket illeti, talán a rendőrséggel állt a legintenzívebb kapcsolatban – anélkül, hogy ők maguk bűnözők lettek volna.

Loss Sándor 2001-ben a dél-békési *mašari* (az oláh cigányság egyik nemzetsége) cigányok körében végzett féléves terepmunkája két szempontból is jelentősnek bizonyult.⁶⁹ Először is bizonyította, hogy a *romani kris* – ez a funkcióját tekintve konfliktusmegoldó, vitarendező, szervezetét nézve pedig a választott bírósághoz hasonlatos

⁶⁷ Talán nem egészen közismert tény, hogy az a fajta kukázás, amit Tóni bácsiék végeztek, csupán a jég-hegy csúcsa. A köztisztasági vállalatok dolgozói jelentős jövedelemkiegészítésre képesek szert tenni azáltal, hogy a rokonokból és ismerősökből szervezett „brigádokat” informálják az értékesebb „lelőhelyekről”, ahonnan a brigádok pl. lomtanulmányok alkalmával teherautóval szállítják el a használt bútorkat, háztartási gépeket vagy a nagyobb súlyú fémhulladékokat.

⁶⁸ Az eset részletes leírását ld. *Fehér Füzet 2000*. Budapest, NEKI, 2001. 48–51.

⁶⁹ Loss Sándor: *Romani kris a dél-békési oláh cigányoknál*. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Ius Humanum. Az ember alkotta jog. Műhelytanulmányok*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001. 9–22. A szerzőnek a kutatással

intézmény – még ma is működik egyes hagyományos roma közösségekben.⁷⁰ Ez azért szorult bizonyításra, mert a nemzetközi szakirodalommal ellentétben,⁷¹ a hazai jogi néprajz és szociológia Erdős Kamil 1950-es évek végén megjelent közleménye⁷² óta nem tett említést erről. Az akkori tudományos közvélekedés szerint a *romani kris* a szocializmus korszakában zajló modernizáció, és ennek következtében a tradicionális cigány közösségek szétzilálódása folytán, megszűnt létezni.

Másfelől a *kris* létének és működésének ténye részben magyarázatot kínált arra a többek által már korábban megfigyelt jelenségre, hogy a polgári peres ügyekben a romák miért alul-reprezentáltak a többségi társadalomhoz képest.⁷³

Rátérve most a jogi szocializáció témájára, azt látjuk, hogy az évtized első, a Ligeti György és Márton Izabella nevéhez kapcsolódó vizsgálata szorosan kapcsolódott a Szabó Ildikó – Örkény Antal-féle kutatáshoz. A téma – a diákok és a pedagógusok jogának érvényesülése az iskolában – a demokratikus állampolgári kultúra szocializációja szempontjából nyilván kiemelt jelentőséggel bír.⁷⁴ Módszertani szempontból figyelemre méltó, hogy a kutatók egy összetett módszert alkalmaztak, amelyben a kvantitatív módszerrel végzett adatfelvételt⁷⁵ összekapcsolták a kvalitatív módszerekkel – részt vevő megfigyeléssel,⁷⁶ interjúk készítésével⁷⁷ és tartalomelemzéssel.⁷⁸

kapcsolatos elméleti munkái: Loss Sándor: *A cigány közösségi jog* [doktori értekezés]. Miskolc, 1999.; Loss Sándor (szerk.): *Romani Kris. Szöveggyűjtemény*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002.

⁷⁰ Loss kutatási nyomán Bódis Kriszta dokumentumfilmet forgatott *Amari Kris* címmel, melynek utolsó részében a *kris* egyik tárgyalását is rögzítették.

⁷¹ Az *American Journal of Comparative Law* 1997-ben egy külön számot szentelt a témának. *American Journal of Comparative Law*, Vol. 45., Iss. 2. (1997).

⁷² ERDŐS KAMIL: Cigány – Törvényték (Romani – Kris). *Néprajzi Közlemények*, 4. évf., 1959/1–2. 203–214.

⁷³ VÖ. EGYED MÁRIA: Cigányok az igazságszolgáltatásban. *Esély*, 1996/5. 78–88.; LOSS–H. SZILÁGYI i. m.

⁷⁴ LIGETI György – MÁRTON Izabella: *Diákjogok és pedagógusok az iskolában. Kutatási beszámoló*. (2001) www.oktbiztos.hu/kutatasok/diakjog/dj.rtf. A kutatás Az Oktatási Minisztérium Oktatási Jogok Miniszteri Biztosának Hivatala megbízásából a Kurt Lewin Alapítvány végezte a 2000/2001-es tanév során.

⁷⁵ A kutatók egy 1 447 diák és 54 osztályfőnökből álló, iskola- és településtípusra súlyozott országosan reprezentatív főminta mellett egy 996 diák és 37 osztályfőnök létszámú almintát is képeztek, ez utóbbi-ba egy megyeszékhely négy iskolájának 20 osztálya, egy budapesti egyházi iskola négy évfolyamának összes osztálya, valamint egy vidéki szakközépiskola valamennyi évfolyamának 11 osztálya került. Az adatfelvételt tehát ez alkalommal kiterjesztették a 18 évesnél fiatalabb korosztályokra is a kutatók. A kérdőíveket 2000. október 24. és december 6-a között oktatási időben, az iskolában töltötték ki a diákok, az érintett tanárok távollétében.

⁷⁶ A részt vevő megfigyelés célja elsősorban a diákok és a tanáraik közötti kommunikáció vizsgálata volt. Egy nyugat-magyarországi gimnázium, egy kelet-magyarországi szakközépiskola és egy budapesti egyes képzésű középiskola voltak?????

⁷⁷ Az egyéni és csoportos interjúkat több hullámban készítették a kutatók 2001 januárja és áprilisa között. A diákokkal elsősorban az iskolai konfliktusokról és a diákönkormányzat működéséről, míg a tanárokat és igazgatókat a diákokkal való kommunikáció és a kollegiális viszonyokról kérdezték elsősorban.

⁷⁸ Ebben a körben az iskolák háziarendjét és más normatív dokumentumait vizsgálták a kutatók. Az eredmények azt mutatták, hogy nagy részük nem tett eleget sem az alapvető formai, sem pedig az éves „frissítés” követelményeinek. Míg a fegyelmi tárgyalás lezajlását és a diákönkormányzat működését zömükben egyáltalán nem szabályozták, addig a diákok iskolán kívüli életének kérdéseivel – melyre az iskoláknak egyáltalán nem volt törvényi felhatalmazása – bőven foglalkoztak a házirendek.

A jogismerettel kapcsolatos kérdésekre adott válaszokból kitűnően a diákok leginkább a diákönkormányzat jogaival vannak tisztában, s legkevésbé a hatalmi ágak funkciójának és elválasztásának problémáival.⁷⁹ Ez utóbbi vonatkozásában az eredmények hasonlóak a Szabó–Örkény-féle kutatáséhoz, amennyiben a diákok alig több mint egynegyede (25,3%) adott a témára vonatkozó három kérdésből legalább kettőre helyes választ – különösen, ha számításba vesszük, hogy a mintában 18 évesnél fiatalabb diákok is szerepeltek.

Szintén nem sokat változott a diákoknak a halálbüntetésre vonatkozó véleménye a két kutatás között eltelt fél évtized folyamán: a megkérdezett diákok 67,2 % visszaállította volna a halálbüntetést. Ugyancsak változatlan kép tárul elénk a cigánysággal szembeni előítélet mértékéről. A „nem tudom” válaszolókat (14,9 %) leszámítva, a megkérdezettek 74,7 %-a válaszolta, hogy „nem venné szívesen, ha egy általuk cigánynak tartott fiatal a barátjuk lenne.”⁸⁰ Amíg azonban a jogismeret mértékének alakulásában jelentős szerepe volt az iskola típusának – a gimnazisták jogi tájékozottsága rendre magasabb volt a szakközépiskolások és a szakiskolásokénál⁸¹ –, addig az elemzők nem találtak szignifikáns összefüggést a halálbüntetés visszaállításával, a homoszexuálisok házasságkötésének engedélyezésével, az abortusz betiltásával, valamint a cigányok megítélésével kapcsolatos vélemények és az iskolatípus között.⁸² Ez utóbbi jelenség magyarázatát az elemzők az osztályfőnökök (általában a tanárok) és a diákok közötti kommunikáció hiányosságával magyarázták. Végül az a következtetés adódik a tanulmányból, hogy az említett erkölcsi kérdések kapcsán jóval jelentősebb a fiatalok családi – kulturális és gazdasági értelemben vett – háttere (a család mint szocializációs ágens), mint az iskola nevelő hatása.⁸³

A kronológiai sorrendet követve érkezőnk el a Kelemen László által vezetett, szervezett és finanszírozott kutatási projekthez, melynek első szakaszában a vizsgálat célcsoportja a joghallgatók voltak. A kutatásszervezés viszonylagos könnyebbségén túl számos megfontolás szült e választás mellett. Az egyetemi tanulmányok időszaka, mely a társadalmi nevelés szekunder fázisában zajlik, a jogi szocializáció kritikus szakasza – ebben a periódusban kezdődik a professzióba belépő új nemzedékek számára

⁷⁹ LIGETI–MÁRTON i. m. 27–29.

⁸⁰ Uo. 40. „Bármilyen szomorú is, a cigány kultúra pozitív elemeinek bemutatása mint előítélet-megelőző módszer, a tapasztalatok alapján *zsákutca a toleranciára nevelés útján*. Nem azt állítjuk, hogy értelmetlen lett volna az elmúlt évtized pedagógiai próbálkozásainak sora. Mindazonáltal a már kora gyermekkorban kialakulófélben lévő előítéleteket csak megerősíti a cigány kultúra pozitív elemeire irányított figyelem: az interjúk tapasztalata, hogy szinte az elutasítás acélszerkezetévé válnak a kulturális jellegű pozitív, ám a szélesebb társadalmi tapasztalatokból mégiscsak kiragadott tapasztalatok [...]” – írják összefoglalójukban a szerzők [Kiemelés az eredetiben.] Uo. 73–74. Ezt követően hitet tesznek az „integrált”, vagy „mozaikos” oktatási módszer üdvözítő hatása mellett (uo. 89.), anélkül, hogy láthatóan számításba vennék, hogy ez az oktatási szisztéma is csupán bizonyos szociológiai feltételek mellett képes csökkenteni az oktatásban részt vevő fiatalok előítéleteit. Erről ld. H. SZILÁGYI István: Roma identitások. In: *Romák a XXI. század Magyarországn. Multidiszciplináris konferencia a Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium szervezésében*. Budapest, Ars Longa Alapítvány, 2001. 24–31.

⁸¹ Uo. 31.

⁸² Uo. 39.

⁸³ Vö. uo. 38–39., 41.

a jogász hivatás speciális tudás-anyagának és mögöttes értékrendjének elsajátítása, egyúttal a laikus jogszemlélettől való eltávolodásuk. A célcsoport választása tehát összetett vizsgálati tematikát kínált az elméletépítés szempontjából: egyrészt a kutatás általános szociálpszichológiai megalapozását a „szociális reprezentáció” elméletére támaszkodva. Másrészt a „laikus” és a „szakértő” fogalmának operacionalizálásához a laikus és a tudományos ismeretek episztemológiai elemzését. Harmadrészt, a társadalmi nevelés és a jogi szocializáció elméleti problémáinak feldolgozását, különös tekintettel a tanulási folyamatot befolyásoló ágenszek (családi háttér, média-szerkezet, kortárs csoport) és tényezők (közéleti és politikai tájékozottság, politikai beállítottság) hatásának tisztázását. Végül a kutatás módszertani szempontjaihoz igazodva, a büntetőjog-tudomány és a kriminológia elméleteinek áttekintését az egyes erkölcsileg fokozottan színezett deviáns viselkedések (drogfogyasztás) és büntetési nemek (halálbüntetés), valamint a bűnözés okai vonatkozásában.

A vizsgálat módszertani konstrukcióját négy, egymással részben összefüggő választás határozta meg. Elsőként említhetjük a kvantitatív, kérdőíves metódus alapulvételét, s ezzel összefüggésben a kérdőív tematikájának és az itemekhez kapcsolódó skálák kidolgozását. Másodsor, a *survey*-típusú adatfelvételi technika választása összefüggött azzal, a kutatás első fázisában már megjelenő igénnyel, hogy a válaszadók körülményeinek és vélekedéseinek változása időben összevethető legyen, tehát a longitudinális vizsgálatok megalapozására való törekvéssel. Harmadsor, a részminták meghatározása (első és ötödéves joghallgatók) ugyanakkor nem csupán az időbeli összehasonlítás lehetőségét kínálta, hanem alkalmat adott a laikus és a professzionális jogszemlélet különbségeinek feltárására, illetve a jogászképzés hatékonyságának vizsgálatát is megalapozta. Negyedszer, a jog ismeretére és értékelésére irányuló kérdések tartalmilag a büntetőjog területére fókuszáltak, tekintetbe véve, hogy a laikusok körében a jognak ez a területe a legismertebb, egyes problémák erkölcsileg érzékenyek, ezért gyakran társadalmi szinten is vitatottak. Ez utóbbi mozzanat biztosította, hogy a jogra vonatkozó vélekedéseket a politikai beállítottság, a rendszer-igazolási igény, illetve az igazságos világba vetett hit még általánosabb összefüggéseibe állítva ragadja meg a kutatás.

A fenti elméleti és módszertani szempontokra tekintettel került lebonyolításra 2007-ben a kutatási projekt első adatfelvétele. A mintába két fővárosi egyetem – az Eötvös Lóránd Tudományegyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem – joghallgatói kerültek kiválasztásra. Az előbbiből 150 első, az utóbbiból 100 ötödéves hallgató. A kérdőív szerkezete az általánostól a speciális felé haladás logikáját követte. Először a közéleti tájékozottságra, majd a politikai beállítódás felderítésére összpontosított, s ezt követően fókuszált a szakmai ismereteket jobban tükröző problémákra, az igazságszolgáltatás, a bűnözés és a bűnmegelőzés kérdéseire, végezetül pedig a jövőbeli pályafutásra vonatkozó elképzeléseket igyekezett felszínre hozni.

A felvett adatok elemzésének eredményei közül a továbblépés szempontjából legfontosabbnak az látszott, hogy a „szakértő” jogszemlélet kialakulásának ebben az átmeneti szakaszában a szoros értelemben vett jogi ismeretek gyarapodása lényegesen nem befolyásolta a jogász hivatásba belépő új nemzedékek jogra vonatkozó általános elképzeléseit. Ezzel szemben sokkal jelentékenyebb hatással volt a válaszadók jogra

vonatkozó vélekedéseinek alakulására a politikai értékrendjük, a közéleti tájékozottságuk és az anyagi helyzetük.⁸⁴

Szintén a jogi szocializáció kérdésköréhez kapcsolódott a *Társadalmi Igazságosság Nemzetközi Összehasonlító Kutatása* projekt – amiben Magyarország is részt vett 1991-től – negyedik hullámában az Örkény Antal és Székelyi Mária vezette, a „generációs igazságosság” problémájával foglalkozó, országosan reprezentatív mintára 2008-ban végzett vizsgálat.⁸⁵ A kutatás alapvető célja a különböző generációknak a nyugdíj- és az oktatási rendszerre (makro-szintű generációk közötti társadalmi transzferek) vonatkozó megítélésének feltárása és elemzése, valamint a családon belüli transzferek és az időskori biztonság megteremtésére tett erőfeszítések feltérképezése volt. A vizsgálat azonban kiterjedt egy pótmintán a válaszadók gyermekeinek egy csoportjára is, így a szülők és a gyerekek csoportjainak összehasonlítása lehetőséget adott a generációs értékválasztások nemzedéki különbségei mellett az igazságossági igazságosságra vonatkozó ítéletek mögötti szocializációs hatások feltárására is.⁸⁶

A kutatók a társadalmi igazságosság felfogásának a beágyazottság és a tartalmi vonatkozásait alapul véve négy dimenzióját különböztették meg, amelyeket a kérdőív bizonyos itemjeivel igyekeztek megragadni: az „etatista egalitárius”, a „fatalista, a „méltányos meritokrata” – ez utóbbi áll legközelebb az egész elméletalkotás alapjául szolgáló, John Rawls által kidolgozott igazságfogalomhoz⁸⁷ – és az „individualista” ideológiai szerkezeteket.⁸⁸ A válaszadók nézeteinek eloszlása a longitudinális összehasonlításban nagyfokú állandóságot mutatott: a leginkább elfogadott az „individualista” felfogás volt a vizsgált mintegy két évtizedben, de mind az „etatista egalitárius”, mind

⁸⁴ A kutatás eredményeinek bemutatására ld. KELEMEN (2009) i. m.

⁸⁵ Az 1991-ben indult *International Social Justice Project*-ben tizenkét európai ország vett részt. A 2008-as negyedik hullámba, melynek kérdőíve a hagyományos igazságossági standard blokk mellett egy „generációs igazságosság” blokkot tartalmazott, két Európán kívüli ország (Izrael, Chile) is csatlakozott. Az adatfelvételt Magyarországon a TÁRKI végezte 2008-ban. A kutatási eredmények bemutatására ld. Örkény Antal – SZÉKELYI Mária (szerk.): *Az igazságosság labirintusaiban: Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországn.* Budapest, Sík Kiadó, 2011.

⁸⁶ A kutatás módszertanáról ld. uo. 16–17.

⁸⁷ Ld. John RAWLS: *Az igazságosság elmélete.* (Ford. Krokovay Zsolt.) Budapest, Osiris, 1997.

⁸⁸ Az „etatista egalitáriánus” felfogás esetén a társadalmi igazságosság abban nyilvánul meg, hogy az emberek közötti egyenlőtlenségek csökkennek. Mivel azonban az emberek természetüknél fogva egyenlőtlenek, és a modern társadalom legtöbb intézménye – piac, oktatás, társadalombiztosítása, egészségügy – csak tovább erősíti azt, ezért az igazságos társadalmi berendezkedést csak az állam képes biztosítani. A „fatalista” nézet ezzel szemben egyszerűen tagadja a morális elvek jelentőségét a javak társadalmi elosztása tekintetében, így a kialakult egyenlőtlenségekért a „világot”, a „rendszert” vagy az államot teszi a felelőssé anélkül, hogy bármilyen víziót vázolna az igazságos elrendezés vonatkozásában. Az „individualista” felfogás az egyéni teljesítményt helyezi az elosztás homlokterébe. E nézet szerint az a rendszer igazságos, amelyik biztosítja, hogy mindenki egyenlő eséllyel érvényesüljön, és mindenkit a teljesítménye arányában jutalmaz. A „méltányos meritokratikus felfogás” középutat keres az egalitárius és az individualista meritokratikus szemlélet között, amennyiben az alapvetően (individualista) meritokratikus felfogást a méltányos (etatista) egalitarizmussal kívánja ötvözni. Vö. uo. 23–24. Természetesen nem hagyhatjuk bírálat nélkül azt a könnyedséget, mellyel a szerzők Rawls – egyébként a kutatás idejében feltétlenül *main stream* – igazságfelfogását fenntartások nélkül fogadták el a kategorizálás alapjául.

pedig a „fatalista” nézet versengő pozícióban maradt azzal, s mindvégig a „méltányos meritokratikus” volt a legkevésbé elfogadott igazságosság eszme.⁸⁹

A jogi szocializáció szemszögéből persze sokkal érdekesebbnek tűnik a szerzők családon belüli érték-áthagyományozásra vonatkozó megállapításai. A kutatók itt egy négy osztatú mátrixot alkalmaztak a szolidáris – önző és a paternalista – öngondoskodó skálák mentén a generációk közötti gondolkodásra vonatkozó mentális szerkezetek klasszifikációjára.⁹⁰ A szülők generációjának túlnyomó részét (81%) a paternalista térfelel találjuk az értékmezőben, míg az önző-öngondoskodó mező üresen maradt. Az értékek családon belüli hagyományozódásának vizsgálata – a szülők és a gyermekek értékrendjének összevetése alapján – azt mutatta, hogy a gyermekek generációjának értékprofilja csekély mértékben tért el a szülők generációs mintájától. Azonban a családon belüli szocializációs mechanizmusok kevésbé működtek: a gyerekeknek csupán egyharmada (34%) volt található ugyanabban az értékmezőben, mint a szüleié, s még leginkább a szolidáris-paternalista értékrend áthagyományozása tűnt sikeresnek, ahol a homofónia a gyermekek 45%-ánál jelentkezett.⁹¹

Az ezredfordulót követő évtized tematikájának áttekintésekor már jeleztük, hogy ekkor indult meg a jogi nyelvhasználat szociolingvisztikai kutatása, amely – a jogi antropológiához hasonlóan – teljesen új területet tárt fel a hazai jogszociológiai kutatások számára. A projekt a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jobbölcséleti és Jogszociológiai tanszékén indult Szabó Miklós és Vinnai Edina kezdeményezésével. A kutatás elméleti előzményének a Szabó Miklós és Varga Csaba által szerkesztett *Jog és nyelv* című tanulmánykötet⁹² összeállítása tekinthető. Az empirikus kutatások első fázisa 2000 és 2003 között zajlott, melyben a két jogszociológus mellett két nyelvész – Dobos Csilla és Sajgál Mónika – is részt vett. A vizsgálódások eredményeit a *Nyelvben a jog* című kötetben⁹³ tették közzé a kutatók. Az empirikus adatfelvétel második szakasza 2014-ben kezdődött, s az elmélet invenciók begyűjtésére és összegzésére szolgáló nyitó konferencia anyaga *A jog nyelvi dimenziója* címmel⁹⁴ került publikálásra. A kutatási eredmények összefoglalására Vinnai egy önálló monográfia keretében vállalkozott,⁹⁵ illetve a 2018-ban zárult kutatási ciklus eredményeit egy külön kötetben is bemutatták a kutatók.⁹⁶ Tekintettel arra, hogy a kutatás szakaszai szorosan összekap-

⁸⁹ Uo. 23–29.

⁹⁰ Az így kapott négy jellegzetes értékmező: szolidáris-paternalista, szolidáris öngondoskodó, önző-paternalista, önző-öngondoskodó. Uo. 76–77.

⁹¹ Uo. 78–80.

⁹² SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Budapest, Books in Print Bt., 2000.

⁹³ SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvben a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, Bíbor, 2010. A kötet kritikai bemutatására ld. H. SZILÁGYI István: *Nyelvben a jog*. Állam- és Jogtudomány, LIII. évf., 2012/4. 575–582.

⁹⁴ SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Bíbor, 2015.

⁹⁵ VINNAI Edina: *Jog és nyelv határán. A jogi nyelvhasználat nemzetközi és hazai kutatása*. Budapest, Gondolat, 2017. A mű bemutatásra és kritikai értékelésre ld. H. SZILÁGYI István: *A jogi nyelvről – laikusoknak, jogászoknak és nyelvészeknek*. (Vinnai Edina: *Jog és nyelv határán. A jogi nyelvhasználat nemzetközi és hazai kutatása*) *Hitel*, XXXII. évf., 2019/9. 122–128.

⁹⁶ SZABÓ Miklós – VINNAI Edina (szerk.): *A törvény szavai*. Miskolc, Bíbor, 2018.

csolódnak elméleti alapozásukat és módszertanukat illetően is, érdemesnek tűnik most átlépnünk az általunk javasolt kronológiai periodizálás határait, s együtt számba venni a két vizsgálat eredményeit.

Az empirikus kutatás első szakaszában, ami a büntetőeljárásban a tényállás megállapításának nyelvhasználati kérdéseire fókuszált, több mint tizennyolc órányi hangfelvételt – tizennégy órányi anyagot rendőrségi kihallgatásokon, négyórányit bírósági tárgyalásokon – készítettek. A hanganyagot a jogi és a nyelvészeti elemzéseket egyaránt lehetővé tévő módszerrel írták át. (A rendőrségi és a bírósági anyag aránya nem véletlen. A jogszociológusok körében közismert, hogy az ezredforduló táján a bírói kar vezetése nem csupán a politikai befolyástól, hanem a közvélemény és a szakmai, tudományos ellenőrzés alól is igyekezett kivonni a bíróságokat, gyakorta akadályokat görgetve a társadalomtudományi vizsgálódások elé.) A kutatás tíz évvel későbbi, második szakaszában a kutatók szintén a büntetőeljárás kereteiben vizsgálták a tisztességes eljárás nyelvi aspektusait, s ez alkalommal viszont a bírósági tárgyalásokon sikerült mintegy negyvenórányi hangfelvételt rögzíteni, míg a rendőrség elzárkózott a közreműködéstől.

Ezt az empirikus anyagot elemezték a kutatók a Szabó Miklós által kidolgozott elmélet⁹⁷ keretében, mely a büntetőeljárást – és általában a jogalkalmazást – a nyelven belüli (intralingvális) fordítások sorozataként írja le. Az „átfordítások” e szekvenciája a jogban járhatlan résztvevők (felperes, alperes, tanú, gyanúsított, vádlott stb.) elbeszéléseit – a „laikus narratívát” – a jogi norma absztrakt nyelvezetéhez közelítő jogi textussá alakítja át.

Vinnai összegző művében sorra veszi e metamorfózis fázisait, nagy műgonddal boncolgatva a vallomástétel és a jegyzőkönyv vezetésére vonatkozó szabályozást – figyelemmel a büntetőeljárás szabályainak a két kutatási ciklus között bekövetkezett változásaira is –, és az empirikus anyag alapján a tényleges gyakorlat alakulását mind a rendőrségi, mind pedig a bírósági szakban. A törvényi szabályozás és a jogalkalmazás gyakorlatának összevetése természetesen számos kritika megfogalmazására ad alapot a szerzőnek. Ezek közül némelyik egybecseng a jogszociológiai kutatásokban már korábban észlelt problémákkal.⁹⁸

⁹⁷ SZABÓ Miklós: Nyelvi átfordítások a jogban. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Facultas Nascitur. 20 éves a jogászképzés Miskolcon*. Miskolc, Bíbor, 2001. 471–491.; SZABÓ Miklós: Jogeset születik. In: SZABÓ (szerk., 2010) i. m. 261–286.

⁹⁸ Például a bíróság előtti vallomástétel kapcsán írtak nyilvánvalóan alátámasztják Bencze Mátyásnak az „ügyészbarát” ítélkezési gyakorlatra vonatkozó bírálatát. Vö. BENCZE Mátyás: A jogalkalmazási folyamat szociológiai vizsgálata. In: BENCZE–VINNAI (szerk.) i. m. 21–36. Ennek lényege, hogy a bírák – részben viszonylagosan fiatal koruk, tapasztalatlanságuk, de még inkább kellő mélységű kriminalisztikai ismereteik hiánya folytán – hajlamosak minden további megfontolás nélkül elfogadni az ügyész által a vádiratban írt tényállást. Ennek következtében a bírósági eljárás folyamán gyakran reflektálatlanok maradnak a vallomások vádiratban foglalt tényállástól eltérő mozzanatai. Miként azt Vinnai írja a bíróság előtti vallomástétel elemzése kapcsán: „Összességében tehát azt lehet megállapítani a hangfelvételekből, hogy a bírósági tárgyalások jegyzőkönyvei még a rendőrségi jegyzőkönyvekénél is kevésbé tükrözik a valóságban elhangzó párbeszédet. [...] Ez is alátámasztja azt a későbbi megállapítást, hogy mindig a jogi hatalom birtokosai, jelen esetben a kihallgatást vezető bíró dönti el, hogy mely tények minősülnek jogilag relevánsnak.” VINNAI i. m. 197–198.

„Ahogy többször is rögzítettük, jogi szempontból sem lehet [...] korrekt az eljárás, ha nyelvi, kommunikációs szempontból nem az. Amennyiben a laikusok és a jogi szakemberek közötti interakciókban problémák, hiányosságok, torzítások merülnek fel, akkor az jelentősen kihat a ténymegállapítás folyamatára, és végső soron az eljárás végső eredményére, az ítéletre is.”⁹⁹

– fogalmazza meg a szerző a jogi nyelvhasználat kutatását igazoló alapeszmét.

Most ismét egy időbeli ugrásra kényszerülünk, mivel a nyelvhasználat kérdéséhez kapcsolódóan nem szabad elfeledkeznünk Gyekiczky Tamás vizsgálódásairól sem, amelyek munkálatai 1994 és 1996 között zajlottak az ELTE Szociológiai Intézetének megbízásából a Némedi Dénes vezette *Elitkutatási projekt* keretében, de az eredmények összefoglaló bemutatására csupán 2003-ban,¹⁰⁰ a Szabó–Vinnai-féle kutatás első hullámának idején került sor. A vizsgálat alapproblémája a jogászai elit politikai intézményrendszere és a társadalomszervezésre vonatkozó elképzeléseinek felderítése volt. A kiindulópontot a jogászai elit tudásszociológiai szempontú meghatározása adta: ez az elitsoport az általában vett jogászságon belül a jogalkotási folyamatban aktívan közreműködők csoportját képezte le.¹⁰¹ Tehát nem a hagyományos szociológiai megközelítéshez csatlakozott, amely az elitek meghatározásánál a képzettséget, foglalkozást és a társadalmi státusz más elemeit veszi alapul.¹⁰² Ezen a ponton védelmünkbe kell vennünk a szerzőt Gajdusчек György kritikájával szemben, aki úgy vélte, hogy Gyekiczky fogalommeghatározása nem világos, s nem lehet tudni, hogy „[...] a kutatatott jogászelit vajon a jogászság elitjére utal, avagy a jogászságra általában, mint a társadalom egy – szakmájából kifolyólag eleve ilyenként tételezett – elit csoportjára.”¹⁰³ Valójában Gyekiczky meglehetősen körültekintéssel vezette be a tudásszociológiai alapra helyezett „jogászelit” fogalmát,¹⁰⁴ azonban valóban felfedezhető egy nem kielégítő körforgás a fogalomalkotásban: a jogászelit tagjai azok, akik részt vesznek a jog és az azt legitimáló ideológia felépítésben, de vajon igaz-e, hogy akik ezt a szellemi tevékenységet végzik, azok feltétlenül mindannyian a jogászai elit tagjai? E nehézségre egyébként maga a szerző is reflektált fejtegetései egy későbbi pontján.¹⁰⁵ Ennek

⁹⁹ Uo. 213.

¹⁰⁰ GYEKICZKY Tamás: *A jogászok joga*. Budapest, Gondolat, 2003.

¹⁰¹ „A jogászelit tehát nemcsak a jogi normák, hanem a szabályokat legitimáló ideológia alkotója is. Ideológiai világméretű elemzése ezért része a jog legitimációs mechanizmusa feltárásának, rávilágít a jogi elit gondolkodásmódjára, valóságértelmezésének társadalmi jellemzőire.” Uo. 44.

¹⁰² A szerző kifejezetten bírálja a hagyományos szociológiai elit-fogalomra építő korábbi hazai, a rendszerváltás előtt zajlott kutatásokat, vö. uo. 16. Így különösen az Angelusz Róbert és társai által a '70-es évek végén folytatott kutatásokat. Ld. ANGELUSZ Róbert – BALOGH Zoltán – KÖRMENDY Mária – LÉDERER Pál – SZÉKELYI Mária: Adalékok a jogászság szakmai mobilitásához. In: HUSZÁR Tibor (szerk.): *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Budapest, Kossuth, 1978. 195–227.

¹⁰³ GAJDUSCHEK (2018a) i. m. 60., 10. jegyzet.

¹⁰⁴ Ld. GYEKICZKY i. m. 25–39.

¹⁰⁵ „Tudásszociológiai tanulságainkat az elitszociológia problémáira vetítve meg kell állapítanunk, hogy komoly – tudásszociológiai – gyanúnk merült fel a jogászelit önállóságát illetően is. Gyanakvásunk oka, hogy a jogászelit érték- és fogalmi készlete nem különbözött az adott korszak politikai elitjének gondolkodásmódjától, fogalmaiban nem tért el annak világméretűségétől.” Uo. 140.

feloldására talán a legegérvezetőbb az lett volna, ha az általa javasolt koncepciót nem a hagyományos strukturalista megközelítés ellenében, hanem azzal összekapcsolva konstruálta volna meg.

A kutatás módszertani szempontból feltétlenül újszerűnek volt tekinthető a vizsgálat idejében. 1985-ben és 1992-ben született jogszabályokból, jogszabályelőkészítési dokumentumokból, törvényi indoklásokból és tudományos munkákból válogatott szövegminták számítógépes szövegelemzését végezték el a kutatók. Mindkét időpont esetében 150 oldal jogi és ugyanennyi gazdasági szöveget válogattak ki. Így összesen mintegy 600 oldalnyi anyag analízisének alapult az az összehasonlító vizsgálat, amelynek első lépéseként a szókészletet tárták fel, majd gyakorisági sorok alapján a szövegek fogalmi rendszerét, végezetül statisztika módszerekkel mérték az egyes fogalomkapcsolatok erősségét a két különböző időpontból származó mintákon.¹⁰⁶ Az így nyert fogalmi térkép segítségével igyekeztek rekonstruálni a kutatók a két időpontban a jogászai elit politikáról és gazdaságáról alkotott elképzeléseit, valóságértelmezését. A rendkívül gondolatgazdag elemzésnek csupán néhány – a jelen témánk szempontjából jelentős – mozzanatát emeljük ki az alábbiakban: a jogra, az államra és a paternalizmusra vonatkozó részleteket.

Az 1985-ös szövegek jogra utaló fogalomhasználatát összegezve írja a szerző:

„A politikai valóságot leíró ideológiai rendszerben a jog nem játszik döntő szerepet, mivel az alkotmányozás legelemibb normáit nem tekintik jogi normának (a hatalom, a párt fogalmi dominálnak e környezetben). [...] A társadalmi intézmények között elfoglalt helyére, normatív tartalmára, belső szerkezetére és társadalmi funkciójára nézve semmitmondó, üres (ám önmagában értékes) jogfogalmat találunk.”¹⁰⁷

A probléma – melyet a szerző kiemelt –, hogy az 1992-ből származó szövegek belső szerkezete nagyfokú hasonlóságot mutatott a '85-össel: a jog ekkor is csak az alkotmánnyal állt szoros kapcsolatban, míg a „törvény” a „szabály” vagy a „hatalom” fogalmi alig jelentek meg a fogalmi környezetben. Hasonlóan üres azonban az állam 1992-es fogalma is:

„Az állam tehát – először is – olyan állam, amely az alkotmányból vezeti le legitimitását, illetve a társadalommal az erkölcs síkján érintkezik. *Lebegő állam, még a saját intézményeivel sem áll kapcsolatban, nemhogy a politikai rendszer éppen akkor kiépülésre kerülő demokratikus intézményekkel.*”¹⁰⁸

¹⁰⁶ Uo. 46–46.

¹⁰⁷ Uo. 61. „A jogra, mint az alkotmányozás alapjára, a politikai tevékenység garanciájára mint a normatív korlátot megfogalmazó normarendszerre a szövegek nem tartanak igényt. Megfordítva viszont a jog az alkotmányozással, az alkotmánnyal és alapelvvel (ami üres) erős kapcsolatban áll, azonban a legerősebb kapcsolata önmagával van. Nagyon gyenge a korreláció a következő fogalmakkal: *fejlődés, felelősség, demokrácia, politika, párt, parlament, politikus, probléma, polgár, nemzet, nyilvánosság, új.*” [Kiemelés az eredetiben.] Uo. 60.

¹⁰⁸ Uo. 69. [Kiemelés az eredetiben.]

E „lebegő állam” szinte egyetlen határozott vonása pedig az elemzett szövegekből kitűnően, hogy „adni” akar.¹⁰⁹ Csakúgy, mint a „hatalom”,¹¹⁰ a „politika”¹¹¹ vagy a „kormány”.¹¹² Az egyén, a polgár e gondoskodó, paternalista (atyáskodó) állam és politikai rendszer – vélhetően gondoskodásra szoruló (kiskorú) – partnereként kerül e fogalmak környezetébe.

A késő Kádár-kor paternalista állami- és társadalmi szerveződésének – a maga összes diszfunkciójával való – továbbélését állította fókuszba Sajó András 2008-ban megjelent, nagy hatású tanulmánya is.¹¹³ Az elemzés empirikus alapjait tekintve ezúttal „hozott anyagból” dolgozott a szerző, amennyiben a *European Social Survey* 2002-es és 2004-es adatfelvételei mellett elsősorban a kortárs hazai politikai és gazdaság-szociológiai kutatásokra¹¹⁴ támaszkodott, saját korábbi művei közül csupán *A jogosultság-tudat vizsgálata*¹¹⁵ hivatkozott. Ez utóbbi mozzanat azért is érdekes, mert a poszt-szocialista magyar állam működési zavarainak vizsgálatát elméleti szempontból valójában a *Látzat és valóság a jogban* hatodik, „Rend, rendtelenség, jogrend” című fejezetében¹¹⁶ kifejtettre építette. Az elméleti alapozás egyik szembeötlő gyengesége, hogy a jóléti állam fogalma – talán megfelelő államelméleti tájékozódás hiányában – kidolgozatlan maradt. Sajó a rászorultság alapú újraelosztási rendszert – Gøsta Esping-Andersen terminológiáját követve: a ‘liberális típusú’ jóléti államot – állítja szembe a juttatásokat alanyi jogként biztosító, ‘univerzalizáló’ elosztási rendszerekkel (‘szociáldemokrata’ vagy skandináv típusú jóléti állam), megfelelően arról a típusról, amit Esping-Andersen ‘korporatív’ vagy konzervatív típusú jóléti állammak nevez.¹¹⁷

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo. 68.

¹¹¹ Uo. 72.

¹¹² Uo. 73.

¹¹³ SAJÓ András: Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf., 2008/7–8. 690–711. A MEH-MTA által finanszírozott *Az állami jogérvényesítés és az állami működés szabályozási rendszere* című projekt zárótanulmányának rövidített változata. A kutatócsoport tagjai voltak a szerzőn kívül: Csaba László, Csányi Vilmos, Fleck Zoltán, Kolosi Tamás, Kondor Imre, Neményi Mária, Uitz Renáta, Velez Zoltán.

¹¹⁴ PL. CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária – BARNA Ildikó: Sikerkvasság. Szociálpszichológiai akadályok a piagazdasághoz vezető úton. In: KORNAI János – BO RÓTHSTEIN – SUSAN ROSE-ACKERMAN (szerk.): *Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megteremtése a poszt-szocialista átmenet időszakában*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. 227–256.; GYÖRFFY Dóra: A szocialista rendszer öröksége. Egyensúlyzavarok továbbélése és átalakulása. In: MURAKÖZY László (szerk.): *Fecseg a felszín és hallgat a mély*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. 131–164.; MOLNÁR György – KAPITÁNY Ágnes: Bizonytalanság és a jövedelmek újraelosztása iránti igény Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 54. évf., 2007/3. 201–232.

¹¹⁵ SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. (Kutatási összefoglaló). Budapest, MTA ÁJTI, 1988.

¹¹⁶ SAJÓ (1986) i. m. 203–272.

¹¹⁷ LD. GØSTA ESPING-ANDERSEN: Mi a jóléti állam? In: TAKÁCS Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 585–602. A tanulmány érdekessége továbbá, hogy a szerző a jóléti állam három típusának – a liberális (melynek jellemző példája az Egyesült Államok és Nagy-Britannia), a korporatista (Németország, Franciaország, Olaszország és Nyugat-Európa országainak többsége tartozik e csoportba) és a szociáldemokrata (a skandináv államokat sorolja ide a szerző) – vizsgálata nyomán arra a következtetésre jut, hogy a társadalmi

Másfelől Sajó gondolatmenetének belső ellentmondása, hogy nem teszi világossá: az univerzalizáló jóléti rendszer – magyarországi vagy bármely más országban való – megvalósításának nem az állam számára rendelkezésre álló anyagi források szabnak korlátot kizárólag vagy akárcsak elsősorban, hanem a társadalomszervezés és a politika történeti hagyományai.¹¹⁸ Jóllehet elemzésében éppen ez utóbbi korlátokat tárja fel kíméletlen pontossággal. Mi több, a szerzőtől szokatlan indulattal ostromozza a rendszerváltó elit szakmai felkészületlenségét.¹¹⁹ Mindezek ellenére, miért tekinthetjük hát a tanulmányt „nagy hatásúnak”? Elsősorban azért, mert kijelölte a magyar társadalom jogtudata vizsgálatának legfontosabb tematikus csomópontjait, amely köré szerveződtek a későbbi kutatások, s melyekre napjaink kutatásai is összpontosíthatnak. E problémák azonosítása végett azonban érdemes végig követnünk a szerző eszmeifuttatását.

A fejtegetések teoretikus alapvetése, hogy az állami működés zavarai tulajdonképpen a társadalmi szerveződés ellentmondásaiból következnek.¹²⁰ S innen kinyitja a szerző az elemzés horizontját egyrészt a késő Kádár-kor társadalmi-politikai örökségének („pályafüggőség”) bemutatása, másrészt a következmények számbavételének irányában. Az előbbieket illetően a „túlságosan elosztó” szocialista rendszer „rendetlenségének” a hiánygazdaság adottságai között kialakult állami-igazgatási és jogi szabályozás diszfunkcióinak megvilágítása a kezdőpont. A következő lépés a társadalmi zavarokat az állami működés zavaraiával való összekapcsolás, az „összefonódás” aspektusainak feltárása,¹²¹ vagyis a társadalmi élet szférái átpolitizálódásának, s a politikai élet szociális szerveződésre gyakorolt hatásainak megvilágítása. Ennek az átpolitizálódásnak, összefonódásnak a legfőbb terepe éppen a jóléti szolgáltatások területe, melyben kialakulnak egyrészt – a kormányzat pozícióját tekintve – a jóléti állam szerepébe férkőző paternalista politikai attitűd, másrészt az ennek megfelelő, „alattvalói”, infantilis, gondoskodásra szoruló egyén szerepéhez fűződő mentalitás – a társadalom oldalán. Az eredmény az állami működés rendies jellegű, a társadalmi kohéziót és a gazdasági hatékonyságot egyaránt lerontó szervezeti működés, amelyet alapvetően támogat a társadalom narcisztikus, egoista, infantilis lelki állapota.

integráció és kohézió erősítését éppen a liberális típusú jóléti állam képes a legkevesbé szolgálni. Éppen tehát az a típus, amelyben a viszonylag alacsony szintű állami transzfereket a rászorultság igazolásához kapcsolják – s ez az a típus, amelyet Sajó (és általában a '90-es évek neo-liberális közgazdaságtani doktrínája) preferálni látszik írásában. A szocialista korszak magyar állami újraelosztó rendszerét természetesen egyik fenti típusba sem lehetne besorolni, hanem valószínűleg Liska Tibor találó jellemzése ragadná meg leginkább a lényegét: „fosztogatunk, osztogatunk”.

¹¹⁸ Vö. SAJÓ (2008) i. m. 693–694.

¹¹⁹ „Az átalakuláskor szakértőnek tekintett és későbbi befolyását e szakértelemmel megalapozó elit jelentős része nem rendelkezett közvetlen tudással a demokratikus rendszerek működtetéséről, olvasmányai esetlegesen voltak. Ezek az egykönyves szakértők (értsd: eladdig egy könyvet olvastak, és abból egy könyvecskét írtak) hatalmi pozícióba kerülve nem voltak tanulásra kényszerítve.” – írja Sajó a tanulmány 37. jegyzetében. Uo. 710.

¹²⁰ Uo. 691.

¹²¹ Uo. 694–698.

Mindezt a rendszerváltás történeti mozgásában szemlélve, a szerző kiemeli a folyamatban a szocializmus korszakára jellemző, szabálykövetéssel kapcsolatos skizofrénia átalakulását egyfajta „hipokrita parazita” viselkedési mintává,¹²² valamint a jogállami értékek, intézmények meghamisítását, kijátszását,¹²³ melyek az állam és a társadalom „mocskos együttlétéhez”¹²⁴ vezetnek. A jogi szabályozás aspektusából tekintve ez azt jelenti, hogy az állami normák tömeges, mindennapos megszegése az állami működés részévé válik: a normaszegés a címzettek oldalán elkerülhetetlenné válik, amihez az állami szervek maguk asszisztálnak.

Közgazdasági szempontból ezt az önpusztító dinamikát a szerző Györffy Dóra megállapításaira támaszkodva jellemzi.

A posztszocialista demokráciákban a költségvetési hiányra való hajlam rendszerspecifikus, és nem véletlenszerű jelenség. A paternalista attitűdök a szabálykövető magatartás örökségével társulva olyan ördögi kört alakítanak ki, melyben a kiábrándultság, a túlköltekezés és a lassú növekedés egymást erősítik.¹²⁵

A gondolatmenet hátralévő részében Sajó számba veszi a normakövetés lehetséges motívumait,¹²⁶ egyenként elemezve, hogy azokat miként erodálja az „anómia örvénye”.¹²⁷ Az eszmefuttatás zárásaként, a körülményekre tekintettel, egy nagyon óvatos, „minimál programot” ajánl a szerző a jogalkotó – vagy inkább a politikai elit – figyelmébe. Amennyiben a jogi szabályozás hatékonyságát fokozni kívánják – s ezzel a társadalmi szintű „rendetlenséget” csökkenteni –, akkor átláthatóvá (transzparenszé) kell tenni az állami működést, a döntéseket és azok megvalósítását (i); a kellő rálátással rendelkező érintetteket be kell vonni a döntési folyamatokba (ii); meg kell teremteni az intézményi stabilitás, állandóság garanciáit (iii). Ezek a minimális feltételei az állam iránti bizalom helyreállításának, amely nélkül viszont lehetetlen kilábalni a negatív körfolyamatok csapdájából.¹²⁸

¹²² Uo. 695.

¹²³ „A parazitizmust lehetővé tevő, legitimáló elvek és ideológiák (»jogállam« – értsd elévülés; »autonómia« – értsd ellenőrizhetetlenség) lassan a képmutatással rokon értelmű kifejezéseké válnak.” Uo.

¹²⁴ A szerző a kifejezést Adam Podgóreczkitől kölcsönözte. Uo. 699.

¹²⁵ Uo. 700.; GYÖRFFY i. m. 133.

¹²⁶ A normakövetés alapja lehet a jogszabály tekintélye (i), a jogalkotó legitimitása (ii), a szabály és a címzettek érdekeinek egybeesése (iii), a norma erkölcsi szabályoknak való megfelelése („belső moralitása”) (iv), a szokás (v), a szokáson kívül eső alternatívák szubjektív hiánya (vi), a szankciótól (vagy a megszégyenítéstől) való félelem (vii). Vö. SAJÓ (2008) i. m. 702. Ez utóbbival kapcsolatban jegyezi meg a szerző: „A társadalom helytelenítése nélkül, pusztán büntetéssel lehetetlen egy normarendszert fenntartani. Igaz, személyes felelősségre vonás nélkül sem lehet normarendszert működtetni.”

¹²⁷ Uo. 704–709.

¹²⁸ Uo. 710.

Rendnek lennie kellene. Gajdusчек György munkájának¹²⁹ címe már világosan jelzi Sajó fentiekben vázolt gondolatmenetéhez való kapcsolódást. E kötődés két vonatkozásban mutatkozik: egyrészt a közigazgatási szervek ellenőrzési és bírságolási tevékenységének (EBT) vizsgálatán keresztül annak megvilágításához járul hozzá, hogy az állami szervek miként asszisztálnak a tömeges jogszabálysértéshez; másrészt, hogy a jogállami formák túlhajtása miként fékezi a hatékony igazgatási munkát. A Gajdusчек által vezetett¹³⁰ kutatás azonban nem csak tartalmi, hanem módszertani szempontból is figyelemre méltó.

Az adatfelvételt ugyanis többféle módszer összehangolt alkalmazásával végezték. Egyrészt a kiválasztott közigazgatási területeken 2006 júniusa és 2007 júliusa között esettanulmányokat¹³¹ készítettek a kutatásvezető előzetes útmutatása alapján a kutatásban részt vevők. Ezeket Gajdusчек az egyes igazgatási területeken dolgozó szakemberekkel készített interjúkkal kontrollálta, illetve egészítette ki. Mindemellett az EBT egyes területein (pl. fogyasztóvédelem) az eredményességre vonatkozó statisztikai jellegű adatokat is gyűjtötték a kutatók, továbbá a vonatkozó igazgatási joganyag, valamint a *Heti Világgazdaság* és a *Népszabadság* témába vágó cikkeinek kódolását, statisztikai jellegű és számítógépes szoftverrel támogatott tartalomelemzését is elvégezték.¹³²

Az adatok – napjainkból visszatekintve, egyáltalán nem meglepő módon – a magyar közigazgatási szervek EBT-ének alacsony hatékonyságáról tanúskodtak. Ez arra készítette a szerzőt, hogy alaposan elemezze az EBT társadalmi, politikai és környezetét. Ami a társadalmi kontextust illeti, Gajdusчек kénytelen a releváns empirikus kutatások – teljes joggal kiemelve e körben a jogszociológiai potenciális jelentőségét¹³³ – hiányára hivatkozva csupán néhány feltevést megfogalmazni. Elsőként, hogy az állammal szembeni gyanakvás hagyományosnak és általánosnak mondható Magyarországon. Másodsor, hogy a rendszerváltást követően az állampolgárok

¹²⁹ GAJDUSЧEK György: *Rendnek lennie kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről.* Budapest, KSzK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 2008.

¹³⁰ A kutatócsoport tagjai voltak: Bassola Bálint, Kádár Krisztián, Mátis Péter, Mocsári József, Pomázi Miklós és Szentivánszki Jeromos.

¹³¹ A kiválasztás egyik alapvető szempontja volt a koncentráltóság: olyan igazgatási területek kiválasztása, ahol a bírság kiszabása *ex lege* alapon történik, s ahol a közigazgatási szerv ellenőrzésre is jogosult. A kiválasztott területeken folyó közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységének (EBT) vizsgálatára 27 esettanulmány készült az engedély nélküli építkezésekkel kapcsolatos hatósági munkától kezdve a fogyasztóvédelmen keresztül a parlagrafűrtásig, a legkülönbözőbb igazgatási gyakorlatok vizsgálatáig. Vö. GAJDUSЧEK (2008) i. m. 81–85.

¹³² A *Heti Világgazdaság* esetében az 1993 és 2006 között megjelent cikkeket, míg a *Népszabadság* vonatkozásában az adatfelvétel idején, 2006 júniusa és 2007 júliusa között megjelent írásokat elemezték. Uo. 86–87.

¹³³ A jogszociológiai kutatások rendszerváltást követő meggyérülésére fentebb mi is utaltunk. Gajdusчек hangsúlyozza, hogy az EBT társadalmi környezetének megértése szempontjából számos, a jogtudat kutatás terrénúrára eső probléma vizsgálata lényeges lenne. Így az EBT szempontjából fontos a társadalmi szintű jogismeret (i); a jogkövetés helyzete (ii); az állampolgároknak az EBT-ről általában vett véleménye (iii); az előbbieket befolyásoló társadalmi tényezők meghatározása (iv); a jogismeret, a jogkövetés és a jogérvényesülés mértékének társadalmi csoportok szerinti megoszlása (v). Uo. 201–202.

magatartását a korábbiakhoz képest is egyre kevésbé jellemzi az önkéntes jogkövetés. Végezetül, hogy a rendszerváltást követően kialakult társadalmi helyzet polarizálta a társadalmat: a legszegényebbek és a leggazdagabbak egyaránt érinthetetlenek az EBT által.¹³⁴

Ez utóbbi hipotézis azonban már átvezet a politikai környezet vizsgálatához, hiszen a polarizáció része lehet a politikai elit visszataszító gesztusainak, amelyek a társadalom egészének korrumpálása irányában hatnak az állam és a társadalom „mocskos együttléte” során. „Ti, kicsik, ti is lophattok, csalhattok, kijátszhatjátok a törvényt, mint mi, nagyok.” Csak persze, amíg a „csórók” (cigányok) tűzifát vagy biciklit lopnak, addig a „nagyok” milliárdokat.

Gajdusчек szerint az EBT politikai környezetének rendszerváltás utáni alakulására, három – többé-kevésbé explicit – érték hatott. Politikai oldalról: az állam elgyengítése mint érték nem inkább: az állam mint érték elgyengítése?(i); jogi aspektusból: a ‘hiperjogállamiság’, vagyis a jogállami intézmények, az egyéni állampolgári jogok, garanciák maximumig történő elvitele (ii); gazdasági oldalról: a kapitalista viszonyok kiépítéséhez egy új, tőkés réteg megszületése, „bárhogyan jöjjön is az létre” (iii).¹³⁵ Nagyon tanulságos az a lista, melyet a szerző összeállított, számba véve a politikai elitnek az EBT hatékonyságát csökkentő mulasztásait.¹³⁶ „*A politika az, amely végső okként szinte minden esetben megjelenik az EBT eredménytelensége mögött*” – összegezi véleményét a szerző.¹³⁷

A legmélyrehatóbban azonban a jogi környezet EBT-re gyakorolt hatását elemezi a szerző. Ennek során elsőként számba veszi, hogy a jogi szemlélet miként szorította háttérbe a közigazgatás hatékony, eredményes működéséhez szükséges szakmai ismereteket a tudomány, az oktatás és a szakember-képzés területein. E tendenciák létét pedig az interjúk és a korábbi kutatások empirikus vizsgálataiból, valamint szakirodalmi adatbázisok statisztikai elemzéséből nyert adatokkal igyekszik alátámasztani.¹³⁸ Ezt követően a jogi gondolkodás sajátosságait veszi górcső alá a szerző, külön figyelmet szentelve a hiperjogállamiság rendszerváltást követően kialakult jelenségére. Ennek lényege az egyéni jogok túlhangsúlyozása a társadalmi érdekek rovására, amelyet a jogi gondolkodás túlhajtott formalizmusa és valóságidegensége is támogat. A közigazgatás

¹³⁴ „Előbbieket a közigazgatás nem tudja szankcionálni (mi lehet még rosszabb?). Utóbbiakat megvédi a vagyona, és ügyvédei, akiknek a jelenlegi jogi környezetben, mint láttuk, kifejezetten könnyű dolguk van.” Uo. 203.

¹³⁵ Uo. 211.

¹³⁶ A politika az, amely jó fél évtizeden keresztül tétlenül nézi az olajszőkítést (i); amely hét évre megbénítja az építésügyi igazgatást (ii); amely tizenhat évig nem biztosít forrásokat a fekete foglalkoztatás leleplezésére (iii); amely tizennyolc éve engedi kifolyni az egészségügyből a milliárdokat (iv); amely létszám híján takaréklángon működteti a fogyasztóvédelmet (v); amely kiskapukat hagy nyitva esetenként több mint egy évtizeden keresztül is a legkülönfélébb EBT területeken (vi); amely hónapokig, évekig nem hozza meg a törvényben már deklarált EBT-hez szükséges végrehajtási rendeleteket (vii); amely „elfeledkezik” a jogszabályokban elrendelt EBT-hez nélkülözhetetlen szervezeteket felállítani (viii). Uo. 212–213. A lista – a szerző szerint is – persze bővíthető lenne, hiszen a kutatás egy sor EBT területre nem terjedt ki, köztük például az APEH működésének vizsgálatára sem.

¹³⁷ Uo. 212. [Kiemelés az eredetiben.]

¹³⁸ Uo. 213–218.

szempontjából nézve a hiperjogállamiság oda vezet, hogy a közigazgatás eljogiasodik, s háttérbe szorulnak gyakorlati, társadalmi funkciói, figyelmen kívül marad a szabályozások technikai megvalósíthatóságának vizsgálata. A hiperjogállami szemléletben a közigazgatás – amely nem kizárólag jogi munkát végez, s jogi feladatokat lát el – az utolsó lesz a hatalmi ágak rangsorában.¹³⁹ Végezetül – s ez a mi szempontunkból talán a legérdekesebb része az elemzésnek – azt vizsgálja Gajdusчек, hogy a hiperjogállamiság miként hat a köztisztviselők mentalitására. A jogi megközelítés túlhangsúlyozásának következtében az igazgatási munka társadalmi szerepe háttérbe szorul, szinte elvész a hivatalnokok gondolkodásában. A jogi ismeretek jelentőségének a megnövekedése nem segíti, hanem inkább elbizonytalanítja, megbénítja az ügyintézőket. Annak a helyzetnek a tartóssá válása pedig, hogy az egyéni jogok kiszélesedett és megerősített garanciái ellehetetlenítik az effektív igazgatási munkát, a társadalmi célok megvalósítását, egy idő után oda vezet, hogy a köztisztviselőkben kialakul egy defetista szemlélet: „meg se kísérelj betartani a törvényt!” – hiszen az ügyis reménytelen. Ezt a tapasztalatot erősíti egy sor társadalmi, szervezeti tényező is, melynek hatására a hivatalnok felismerheti: sokkal kevesebb energiába kerül „félrenézni”, az ellenőrző és bírságolási tevékenységet (a jogi) látszat szintjén végezni. Sőt, idővel a hivatástudat és az igazgatási munka eredménytelenségéből, értelmetlenségéből fakadó lelki konfliktus – kognitív disszonancia – feloldásaként kialakul az utólagos racionalizáció jól ismert, hamis logikájára épülő beállítódás, a „jól is van így” lemondó öngigazolása.¹⁴⁰ A hiperjogállamiság paradoxonát találóan összegezi Gajdusчек:

„[...] a jog – akár mint tudomány, akár mint szemlélet, akár mint írott jog, akár mint gyakorlat – a esetleg: ma? Magyarországon a jogérvényesítésnek nem eszköze, hanem gátja. Még rövidebben: maga a jog a jog érvényesítésének legfőbb akadályja; a jog nem megoldása a problémának, hanem maga a probléma. Általánosabban ez azt jelenti, hogy létezik papíron egy hiperjogállam, miközben a gyakorlatban a jobbiztonság, a jogyegyenlőség hiú ábránd.”¹⁴¹

Ezzel elérkeztünk az ezredfordulót követő évtized utolsó, s egyben a jogtudat-kutatások történetében szimbolikusan is új fejezetet nyitó kutatásához, a Kelemen László által vezetett projekt – melynek előzményét¹⁴² fentebb már ismertettük – második, 2010-ben lezajlott ciklusához, melyben jelentősen módosultak a korábbi vizsgálódások célkitűzései.¹⁴³ Noha, az érdeklődés egyik aspektusa továbbra is a laikus és a professzionális jogszemlélet összevetése maradt, azonban most már a kettő között átmenetet képező joghallgatói vélemények helyébe a „valódi” laikusok – amennyiben már az elsős joghallgatók politikai és közéleti tájékozottsága, családi és egzisztenciális háttere is eleve eltért a korosztályuk átlagától – és a „valódi” jogászok nézeteinek összehason-

¹³⁹ Vö. uo. 218–231.

¹⁴⁰ Uo. 231–237.

¹⁴¹ Uo. 137. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁴² KELEMEN (2009) i. m.

¹⁴³ Vö. KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról?* Budapest, Line Design, 2010.

lítása került. Ugyanakkor mivel a laikusokat megjelenítő 150 fős joghallgatói minta helyébe egy országos, reprezentatív minta került, így lehetőség nyílt arra, hogy a magyar társadalom véleményét tartalmi szempontból átfogóan feltárja a kutatás bizonyos, a joggal kapcsolatos, társadalmilag vitatott kérdések kapcsán. Az ötödéves – a korábbi vizsgálatok során „felszakértőnek” tekintett – joghallgatók mintáját pedig egy 100 fős jogászmi minta váltotta fel az összevetés másik oldalán.

Az átdolgozott, de szerkezetében a korábbihoz hasonló, kérdőívből kimaradtak a jogismeretet és a politikai tájékozottságot objektíve mutató kérdések. Helyükbe számos új került, amelyek a jogra vonatkozó nézetek társas- és egyéni lélektani beágyazottságát igyekeztek feltárni. Egy nemzetközi kutatáshoz illeszkedve szintén új szempontként jelentkezett a politikai beállítódást vizsgáló korábbi kérdések mellett a globalizáció–parókiáizmus aspektusára fókuszáló kérdések. Mindezek mellett továbbra is szerepeltek az információszerzésre (médiafogyasztás) vonatkozó, valamint az igazságszolgáltatással, a bűnözéssel és a bűnmegelőzéssel kapcsolatos itemek.

E tartalmi változásokkal összhangban az elméleti tájékozódás súlypontja is áttevődött a társadalomlélektani megalapozás és a „szociális reprezentáció” teoretikus problémáira. Módszertani szempontból a kutatás jelentőségét aláhúzza az a tény, hogy ez volt a rendszerváltást követően az első, a magyar lakosság egészét reprezentáló mintára lefolytatott jogtudat-kutatás.¹⁴⁴ Tekintettel arra azonban, hogy a vizsgálatot egy 2018-as adatfelvétellel longitudinálissá fejlesztette Kelemen, ezért a 2010-es kutatási ciklus eredményeit érdemes a későbbiekkel egybevetve ismertetni tartalmi szempontból.

¹⁴⁴ A kutatás értékelésére ld. GAJDUSCHEK (2018a) i. m. 63–94., 80.

